O’zbekiston Respublikasi Oliy va o’rta mahsus ta’lim vazirligi
Toshkent Arxitektura qurilish instituti

Arxitektura fakul’teti
"ARXITEKTURA TARIHI VA NAZARIYASI" kafedrasi

ARXITEKTURA VA SHAHARSOZLIK TARIHI
"QADIMGI DUNYO VA O’RTA ASRLAR DAVRI ARXITEKTURASI"
o’quv qo’llanmasi

TOSHKENT-2001 yil.

O’quv qo’llanma ikki bo’limdan iborat. Birinchi bo’limda qadimgi dunyo me’morligi, ikkinchi bo’limda esa o’rta asrlar me’morligi yoritiladi. Kitobda muallif muhim arxitekturaviy hodisalarni taniqli inshootlarga taaluqli ma’lumotlarni beradi.

Talabalarga etkazishga mo’ljallangan material 19 mavzuga bo’lingan. Mashg’ulotlarni mavzularning hajmiga qarab o’tkazish rejalashtirilgan: katta hajmdagi mavzu 2-3 mashg’ulot davomida o’tkazilishi va aksincha, kichik hajmdagi 2 mavzu 1 mashg’ulot davomida o’tkazilishi mumkin.

Qo’llanmada har mavzudan keyin savollar berilgan. Ular yordamida talabalar o’z bilimlarini mustahkamlashga egadirlar.

Muallif: "Me’moriya tarihi va nazariyasi"
kafedrasi katta o’iituvchisi M.H.MIRYUSUPOVA

O’quv qo’llanma kafedrada tasdiilangan
namunaviy dastur asosida to’zilgan

Taqrizchilar: prof. Nozilov D.A.
dots. Mirzaev M.K.

Mas’ul muharrir: dots. Pulatov H.SH.

Jamiyat taraqqiyotining asosi, uni muqarrar halokatdan qutqarib qoladigan yagona kuch - ma’rifatdir.

I.Karimov

O’zbekiston Respublikasining Prezidenti I.A.Karimov Oliy majlisning to’qqizinchi sessiyasida kadrlar tayyorlash Milliy dasturi va butun ta’lim tizimining islohoti haqida “... hayotimizni hal etuvchi muhim masalalar qatorida ta’lim-tarbiya tizimini tubdan o’zgartirish, uni yangi zamon talabi darajasiga ko’tarish, barkamol avlodimiz kelajagiga dahldor qonun loyihalari ham bor”,- degan edi. Kadrlar tayyorlashning Milliy dasturi inson omiliga juda katta ma’no, buyuk ma’no beradi: maqsad va vazifalar strategiyasidan tortib to ta’lim-tarbiya jarayonining hamma qirralari oid aniq dasturlar majmuasigacha har biri negizida inson asosiy omil hisoblanadi.

Kadrlar tayyorlash tizimida shahs bosh sub’ekt sifatida ko’riladi, u bir vaqtning o’zida ta’limiy hizmatlarning ham iste’molchisi; ham yaratuvchisi deb qaraladi. Jamiyat va davlat, ishlab chiqarish, fan va uzluksiz ta’lim barkamol, ijodkor shahsning shakllanishida kafolat hisoblanadi. Prezident I.A.Karimov Milliy dastur to’g’risidagi o’z nutqida: “Faqat-gina chinakam ma’rifatli odam inson qadrini, millat qadriyatlarini, bir so’z bilan aytganda, o’zligini anglash, erkin va ozod jamiyatda yashash, mustaqil davlatimizning jahon hamja-miyatida o’ziga munosib, obro’li o’rin egallashi uchun fidoyilik bilan kurashishi mumkin”, - deb ta’kidlagandi.

Har tomonlama etuk, raqobatbardosh kadrlarning yangi avlodi istiqbolga monand vazifalar qo’yish va ularni echishga qodir, yuqori saviyada fikrlash madaniyatiga ega, siyo-siy - ijtimoiy va ilmiy - tehnikaviy ahborotlar dunyosida mustaqil o’z yo’lini topa oladigan bo’lishi kerak.

“Kadrlar tayyorlash bo’yicha Milliy dastur to’g’risida” qonuni haqida Prezident I.A.Karimov O’zbekiston respublikasi Oliy Majlisning to’qqizinchi sessiyasida bu konun “...Mustaqilligimizning, bugungi va ertangi hayotimizning kafolati hisoblanadi”, - degan edi.

Ikkinchidan, raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash vazifasini hal qilish professional ta’limni hamma bosqich va tabakalari uchun, halqaro modellar va me’yorlar asosida yarati-ladigan ilmiy asoslangan, ilg’or ta’lim standartlari kompleksiga tayanadi

- ta’limning milliyligi – halq udum-marosimlari, milliy tarihi bilan hamohang birlikda bo’lishi; O’zbekiston halqlarining madaniyatini saqlash va boyitish, boshqa halqlarning madaniyati va tarihiga hurmat; ta’limni milliy taraqqiyotning eng muhim vositasi deb tan olinishi;

Davlat asoslarining mustahkamlanishi hamda O’zbekiston Respublikasining intel-ektual va ilmiy-tehnikaviy mustakilligini ta’minlash, ijtimoiy-iqtisodiy hamda siyosiy hayotda bo’layotgan o’zgarishlar mazmuni va badiylik saviyasi sifat jihatdan yangi o’quv adabiyotlari yaratilishini talab etadi. O’quv jarayonini ahborotlashtirishning muhimligi to’g’risida O’zbekiston Respublikasining Prezidenti I.A.Karimov Oliy Majlisning to’qqizinchi sessiyasida: “Biz darslik yaratishga qarashimiz, yahshi darslik yaratgan odamlarni boshimizga ko’tarishimiz kerak”.

Mustaqillikka erishganimizdan keyin halqimizning o'z yurti, tili, madaniyati, qadriyatlari tarihini bilishga, o'zligini anglashga qiziqishi ortib bormoqda. Bu - tabiiy hol. Odamzod borki, avlod-ajdodi kimligini, nasl-nasabini, o'zi tug'ilib voyaga etgan qishloq, shahar, hullaski. Vatanning tarihini bilishni istaydi.

Eramizgacha va undan keyin qurilgan murakkab suv inshootlari, shu kungacha ko'rku fayzini, mahobatini yuqotmagan osori antiqalarimiz qadim-qadimdan yurtimizda dehqonchilik, hunarmandchilik madaniyati, me'morchilik va shaharsozlik san'ati yuksak bo'lganidan dalolat beradi. Beshafqat davr sinovlaridan omon qolgan, eng qadimgi toshyozuvlar, bitiklardan tortib. bugun kutubhonalarimiz hazinasida saqlanayotgan 2O mingdan ortiq qo'lyozma, ularda mujassamlashgan tarih, adabiyot, san'at, siyosat, ahloq, falsafa, tibbiyot, matematika, fizika, kimyo, astronomiya, me'morchilik, dehqonchilikka oid o'n minglab asrlar bizning beqiyos ma'naviy boyligimiz, iftihorimizdir. Bunchalik katta merosga ega bo'lgan halq dunyoda kam topiladi. SHuning uchun ham bu borada jahonning sanoqli mamlakatlarigina biz bilan bellasha olishi mumkin.

O'zlikni anglash tarihni bilishdan boshlanadi. Isbotlab bo'lmagan ushbu haqiqat davlat siyosati darajasiga ko'tarilishi zarur. Ma'naviyatni tiklashi, tug'ilib o'sgan yurtida o'zini boshqalardan kam sezmay, boshini baland ko'tarib yurishi uchun insonga, albatta, tarihiy hotira kerak.

Tarihiy hotirasi bor inson - irodali inson. Takror aytaman, irodali insondir. Kim bo'lishidan qat'iy nazar, jamiyatning har bir a'zosi o'z o'tmishini yahshi bilsa, bunday odamlarni yo'ldan urish, har hil aqidalar ta'siriga olish mumkin emas. Tarih saboqlari insonnni husherlikka o'rgatadi, irodasini mustahkamlaydi.

Inson uchun tarihdan judo bo'lish - hayotdan judo bo'lish demakdir.

Biz halqni nomi bilan emas, balki madaniyati, ma'naviyati orqali bilamiz, tarihning tag-tomirigacha nazar tashlaymiz.

Tarih – halq ma'naviyatining asosidir.

Modomiki, o'z tarihini bilgan, undan ruhiy quvvat oladigan halqni engib bo'lmas ekan, biz haqqoniy tarihimizni tiklashimiz, halqimizni, millatimizni ana shu tarih bilan qurollantirishim zarur. Tarih bilan qurollantirish, yana bir bor qurollantirish zarur.

Haqqoniy tarihni bilmasdan turib esa o'zlikni anglash mumkin emas.

I.Karimov

KIRISH

Jahon me'morchiligi tarihini o'rganish uning taraiiiyot konunlarini tekshirish, nodir yodgorliklar bilan odamlarininig his-tuyIu, hayotiy tajribalarini o'rganish Ioyaviy-estetik iarashlarining shakllanishini bilish demakdir. Bu so'zsiz insonga hayotiy tajribalarni boyitishga, hayotga yanada keng va atroflicha yondoshishga yordam beradi.

Bo'lIusi me'morlar uchun me'morchilik tarihini o'rganish, bilish juda muhim omillardan biridir.

Arxitektura tarihi fanini aniqlashda, me'morchilik o'z oldiga qo'ygan maqsadidan kelib chiqib, insoniyat taraqqiyotining dastlabki davrlaridan boshlab o'rganiladi.

Arxitektura bu grekcha so'z bo'lib - "bosh quruvchi"- binoni qurish san'ati, hamda majmualarni jamiyat talablariga nafaqat amaliy hizmat, balki, badiiy-g'oyaviy jihatdan uyg'unligini hal qilishi kerak.

Bino va inshootlarni qurilishida ruhasat berilgan amaliy, eng sodda maqsadlarni bevosita badiiy ijodiy uyg'unlik bilan birga hal qilinishi kerak.

Arxitektura inshootlari jamiyat madaniyatining bir bo'lagi bo'lishi bilan birga, u san'at asari hamdir.

SHunday qilib, arxitektura insoniyat taraqqiyotining bir turi bo'lib, uni oddiy qurilish ishi bilan chegaralab bo'lmaydi, lekin uni faqat badiiy ijod turi deb ham bo'lmaydi.

Har bir davrda arxitektura tushunchasi turlicha talqin etilgan. Rim me'mori Vitruviy klassik formulasi bo'yicha me'morchilik inshootining asosiy sifatini quyidagicha belgilagan: ***mustahkamlik, foyda va chiroylilik.***

Vitruviy bu ta'limotida shuni talab qilganki, binoning forma va kompozitsiyasi insoniyatning eng kerakli talablariga, halq an'analariga, o'sha joy iqlimiga, halq urf-odatlariga, moslashtirishdan iborat.

Feodalizmning erta davrlarida arxitektura tushunchasi bir oz toraydi. Uning vazifalariga asosan qa'la, ibodathona, qo'rg'onlar qurilishi bilan chegaralanadi.

Me'morchilik inshootlari insoniyat'ning tafakkuri hamda qarashlariga asosiy ta'sirini o'tkazadi.

Inson binoga qarab, uning engilligi yoki og'irligini bejirimligi yoki qo'polligini past va balandligini, yahlitligini va kompozitsiyasining aniqligi, uning formalarining bo'laklarini his eta oladi va o'z ta'sirini o'tkazadi.

Inson binoga kirib, uni ichki fazoviy kengligini, mahobatli ravoqlar, baland gumbaz, yuksak badiy ishlov berilgan stalaktitalar, o'z o'rnida bino harakteriga mos ravishda ishlatilganligiga hayratlanadi.

Asrlardan asrlarga o'tgan sayin me'morlarga nisbatan bo'lgan talab kuchayadi.

Arxitekturaviy yo'nalishni o'rganish ko'pgina davrlardanoq saroy va maqbarani, halq turar joylarini o'rganishdan boshlashadi. Saroy va maqbaralar formalaridan ularning oddiy asosdan rivojlanishi topiladi.

Halq san'atining kuchi uning o'ziga hos yorqin harakterli topilmalarini tarihiy monumental asarlarda etkazib beradi.

Bizning merosimiz deb qadimiiy arxitekturani ko'rib chiqqanimizda biz unda progressiv intilishlarni ko'ramiz.

Qadimgi Misrning piramida va Gretsiyaning maqbaralarida "abadiylik" - g'oyalari aniq namoyon bo'lib, qadimgi Misr arxitekturasidan monumental g'oyalari farqlanadi.

Misr maqbara piramidalari faraonlar hokimiyatining abadiyldigi bilan birga, ularning quldorlikni boshqarish demokratiyasi maqbara kompozitsiyalarida va ularning shaklida, antogonistik ravishda talqin etiladi.

Milliy mustaqillik urushidan keyingi arxitektura mazmunli bo’lib, milliylikning yangi ruhiy davri boshlanishini ko’rsatadi.

YUqorida ko’rsatilgan arxitektura inshootlarining struktura va obrazlari inson tomonidan tabiat qonunlarini tan olinganini ularning o’z inshootlariga yondoshtirganlar.

SHuning uchun arxitekturaning rivojlanish davri, inson tomonidan tinchlikni o’zlashtirish pog’onasi, bizga qimmatli bo’lgan ashyolar arxitektonik muhitda yaratilib tugallanadi.

SHuni ko’zda tutish lozimki, arxitekturaninng har bir davri mustahkam harakterli bo’lishiga qaramasdan, uyg’onish davri usulllarini shakllarda qo’llab, oz bo’lsa ham, yangi vazifalarga, yangi mazmun bilan javob berishadi.

YUz yil davomidagi arxitektura rivojlanishining shakl rivojlanishida, bir necha qonuniyatlarni ishlab chiqdi.

Arxitektura tarihida ham mustahkam qonunchilik yuzaga keldi. Qonunchilikning ko’p qismi arxitekturaviy formalarni o’zgartirdi, ammo o’larning davomiyligi uzoqqa cho’zilmasligi harakterli edi.

Aniqlangan tarihiy davr mobaynida, yangi iqtisodiy badiiy, yangiliklarga qamralgan davr, eski davrni cheklantiradi.

Bu erdan ko’rinadiki, arxitektura ilmining vazifasi arxitekturaning hayotiy progressiv qadriyatlarini o’zlashtirib, hozirgi davrga, halqqa, mamlakaktimizga moslanadi.

Tarihiy materializm qadimiy yodgorliklarimizni tirishqoqlik bilan arxitekturani o’rganishga, shuningdek har bir vaqtni mutonosibligini to’g’ri tanlash arxitektura tarihi darsligida turli davrlar hajmini to’g’ri o’zlashtirish lozim.

Antik arxitekturani biz o’rganamiz va bizning milliy merosimiz bunda ko’proq halq yaratgan qismiga e’tibor qaratiladi.

Arxitektura tarihi bir tomonlama rivojlanishi bilan chegaralanmasligi lozim. Funktsional qurilish tehnik g’oyaviy badiiy va boshqalar.

Arxitektura tarihi inson faoliyatining ko’p qirralari rivojlanishi jamiyatning rivojlanishi bilan uzviy bog’liq holda jamoa rivojlanishi formalari arxitekturasida o’z samarasini topadi.

Arxitektura tarihi fanning shunday husUsityati borki, unda uyg’onish davri o’rganiladi, turli tarihiy davrlarni yuzaga kelishi va rivojlanishi arxitekturaning faqat ma’lum bir tomonlarini emas, balki murakkab, ko’p qirrali, ya’niy dialektik birligini arxitekturada namoyon etadi.

Arxitekturaviy jarayonning rivojlanishi - eski uslublarning yangilari bilan qamrab olinishi, real formalarga aylantirilib utilitar g'oyalar ilgari suriladi.

SHuning uchun arxitektura tarihi arxitekturaviy ijodiyotda progressiv uslublarni va tarihiy shakllarni o'rganadigan fan hisoblanadi.

BIRINCHI BO'LIM. QADIMGI DUNYO ARXITEKTURASI

MAVZU 1. IBTIDOIY JAMOA TUZUMI ARXITEKTURASI.

Ibtidoiy jamoa tuzumi insoniyat taraiiiyoti tarihidagi eng birinchi va uzoi davom etgan bosiichlaridan hisoblanadi. Bu bosiichni hamma hali va elat o'z boshidan kechiradilar. Ana shu uzoi vait davom etgan taraiiiyot jarayonida hozirgi zamon kishisi tipi paydo bo'ldi; odamlar jamoasi vujudga keldi.

Ishlab chiiarish kuchlarining zaifligi odamlarni kollektiv bo'lib yashash, mehnat iilishga da'vat etdi. Ular iudrat birlikda ekanligini halining ilk bosiichlarida sezdilar. Bu iudrat ularni tabiat sirlarini o'rganishga boshladi. Madaniyat va san'at ravnaqiga zamin yaratdi.

Ibtidoiy jamoa tuzumi san'ati va me'morchiligi tarihi odamzod tafakkuri his tuyIularini paydo bo'lishi va rivojlanishidan boshlab er yuzida birinchi davrlarinig yuzaga kelishigacha bo'lgan davr me'morchiligini o'z ichiga oladi, o'rgatadi va tahlil iiladi ibtidoiy jamoa tuzumidan bizgacha ashyoviy dalillar-mehnat va ov iurollari, uy-anjom va bezak buyumlari, odamlar yashash manzil ioldiilari etib kelgan shular ibtidoiy jamoa kishisining estetik va diniy iarashlarini bilishga, ibtidoiy jamoaning madaniyati haiida tasavvur hosil iilishga yordam beradi.

Tuproi ostida iolib ketgan madaniy yodgorliklar, odam va hayvonlar jasadining ioldiilari Ior va erto'la devorlariga chizilgan surat va bo'rtma tasvirlar ibtidoiy jamoa davri tarihini o'rganishning muhim manbai hisoblanadi Arxitektura iadim-iadimdan kishilarning mehnati jarayonida yuzaga keldi va rivojlandi.

Odamlar mehnat jarayonida shakl tuyIusini his etib, ritm, simmetriya tushunchalarini o'zlashtira boshladilar. Ular mehnat jarayonida tabiat kuchlarini o'zlariga bo'ysindira boshladilar. Ishlatilayotgan buyumlarning shakli bajarilayotgan mehnatlarini osonlashtirilishi yoki kamaytirish mumkinligini tushundilar. Julay mehnat iurollarini yaratish ularda o'z iurollariga nisbatan mehr tuyIularini uyIota bordi. Ular o'z iurollariga bezak berish oriali o'z mehrlarini izhor etishga harakat iila boshladilar.

Odamlarda iulaylilik foydalilik tushunchalarining yuzaga kelishi voielikdagi, hayotdagi go'zallik va hurliklarni his etish imkoniyati rivojlana boshladi. Jahon madaniyati taraiiiyot olamiga iadam io'ydi. San'at, me'morchiligining yuziga kelishi insonning ob'ektiv vakilligi to'Irisidagi bilimlarning chuiurlashishiga, o'z avlodi tajribalaridan bahramand bo'lishiga olib keldi. Bu uni tabiat kuchlariga iarshi kurashishga da'vat etdi, uning ailiy kamoloti estetik, iarashlari rivojini jadallashtirdi. Bu davrda odamlar katta-katta toshlarning panasida Ior va erto'lalarda to'da-to'da bo'lib yashaganlar.

Bu Ior va erto'lalar ibtidoiy jamoa kishisining "uyi" hisoblangan. SHu uylarning

devor va shiplariga suratlar chizganlar, bo’rtma tasvirlar ishlashga harakat iilganlar. Ana shu odamlar yashagan manzillardan topilgan mehnat, ov iurollari, turli haykal va ramziy mazmunga esa bo’lgan shakllar ibtidoiy jamoa kishilarining estetik va falsafiy iarashlarini tushunishga yordam beradi. Dastlabki rasmlar premetiv va asosan, hayvonlar ko’rinishini tasvirlaydi. Bu davrda hayvonlar tasviri anii real, proportsiyalari to’Iri olingan. Rassom ranglar yordamida nur-soya imkoniyatlaridan ham foydalana boshlagani sezilib turadi. O’i, kamon, kabilarning ihtiro iilinishi ibtidoiy jamoa kishisining hayoti yanada yahshilanishini ta’minladi.

Odamlar yog’och o’yishga asoslanib, o’zlariga kerakli buyumlar yarata boshladilar. Diniy tushunchalar keng yoyildi. “Narigi dunyo” tushunchasi paydo bo’ldi, ko’mish marosimi bilan boIlii bo’lgan turli urf-odatlar yuzaga kela boshladi. Bular kishilarda murakkab tasavvur va fikrlarining paydo bo’lganligidan dalolat beradi. Odamlar tasavvo’rining kengayishi abstrakt tushunchalarining yuzaga kelishi san’atning shakl va mazmun harakterida ham sezila boshladi. Jang voiealari, ovchilikni aks ettiruvchi murakkab kompozitsiyalar yaratildi. Ishlab chiiarish jarayoni kuchaya bordi, shu bilan birga, kishlarning ma’naviy olami, dunyo iarashi ham murakkablasha bordi. Toshni iayta ishlash, uni pardozlash, shu asosda juda nozik buyumlar yaratishga ko’proi e’tibor berila boshlandi.

Ijtimoiy hayotda ishlab chiiarish kuchlarining oshishi, so’zsiz odamlar orasidagi munosabatlarning taraiiiy etishiga yordam berdi.qabilalar orasidagi munosabatni kuchaytirdi, dinda jamoani oisoiollar boshiara boshladi. Odamlarning o’troi holga o’tishlari, tabiat ionun-ioidalarini kuzatish simmetriya, ritm, shakl tuyIularini o’zgartirdi. Bir hil elementlarning tekis iaytarilishi yoki oralab kelishi asosida vujudga keladigan o’ziga hos naish san’atini maydonga keltirdi.

Jabilani yagona boshliiia bo’ysinishi esa mehnatni tashkil etishni yahshiladi. Jo’shimcha mehnat mahsulotlarining to’planishini ta’minladi, iuldorlik tuzumi beshlandi, sinfiy davlat yuzaga keldi. Ijtimoiy hayotdagi bu rivojlanish tasviriy va amaliy san’at, me’morchilikning rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etdi. Qabila boshliIi, oisoiollarga e’tiiod bilan iarash, ularning vafotidan keyin jasadini yahshi sailashga harakat iilish bilan boIlii bo’lgan odat – iabrini boshia iabrdan ajratib ishlashga intilish, muhtasham er usti tuproi io’rIon, maibara yuzaga kelishiga olib keldi. Jabr ichki iismini ham alohida e’tiiod bilan bezadi.

Ijtimoiy hayotda sodir bo’lgan o’zgarish natijasida yuzaga kelgan megalitik qurilmalarda yakiol sezildi. Odamlarning diniy tushunchalari ota-bobo ruhi bilan boIlii holda yuzaga kelgan. Bu qurilma katta toshdan ko’pchilik kuchi bilan barpo etilgan. Bu qurilmalar uch tipda-menger, dol’men, kromleh katta toshlardan barpo bo’lgan.

MENGERLAR. O’z harakteri jihatidan tik o’rnatilgan katta tosh bo’lib, uni balandligi 20 m gacha etgan. Ba’zi mengerlar balik, odam shaklida, ko’p hollarda menger yuzasi burtma tasvir bilan qoplangan. Bunday yodgorliklar Armaniston, Qozog’iston,

Sibirda ko'plab uchraydi.

DOL'MENLAR. Tik o'rnatilgan ikki yoki to'rt tosh ustundan tashkil topgan bo'lib, ustki iismi ham shunday yahlit tosh bilan berkitilgan. Tosh ustun yuzasi pardozlangan, ba'zilarida ramziy belgi chizilgan. Bu yodgorlik kabr tosh vazifasini bajargan bo'lishi mumkin. Jisman turar joy vazifasini ham o'tagan; Dol'men o'z turishi va qurilishi, printsipi jihatidan dastlabki monumental me'morchilik namunasi hisoblanadi.

"MEGALITIK" – (grekcha **"meg"** katta, **"lit"** – tosh so'zidan olingan).

KROMLEH aylana bo'ylab tik o'rnatilgan toshdan qurilgan bo'lib, u tosh to'sin bilan birlashtirilgan. Angliyadagi Stounhendj yaiinidagi kromleh, shu tipdagi qurilmaning klassik namunasidir. Dol'men va Kremleh yodgorliklari Iarbiy Evropa, shimoliy Afrika, Kavkaz, Sibir' va JozoIistonda ko'plab uchraydi. Bu yodgorliklardan yana biri, ko'rinishi kabr ustiga ishlangan tuproi io'rIon bo'lib, bu io'rIon diametri 12 metrga etgan, atrofi esa tosh plita bilan aylantirib chiiilgan. Tripolidagi (Kiev yaiinidagi kishloi nomi) topilgan devor ioldiIi, bu erdagi uy ko'proi daryo yoiasiga yaiin erda qurilganligi haiida ma'lumot beradi. Bu uy loy va yogochdan ishlangan bo'lib, devori esa rangli naish bilan bezatilgan.

Qora dengiz va Azov dengizi sohillari, Kavkaz etaklari, Kaspiy yoqalari, janubiy Sibirda bir biriga yaqin bilgan, bir qancha qabilalar yashagan bilib, uni ichida Skif qabilalari etakchilik rolini iynagan. SHuning uchun bu er san'atini kip holda Skif san'ati va davri deb yuritiladi. Skif mustahkam qirg'on, iz boshliqini vafotidan keyin unga atab, katta tuproq qirg'on-qabri kirgan. Bino devorlarini naqsh va devoriy su'ratlar bilan bezaganlar. Bugungi kunda jahonning mashhur muzeyi Ermitajda saqlanayotgan 40 mingdan ortiq skif madaniyati yodgorliklari ibtidoiy jamoa tuzumining singi bosqichi-temir asrini ta'riflashga qil keladigan bebaho manbadir.

Ibtidoiy jamoa tuzumi insoniyat taraqqiyotining uzoq davom etgan bosqichidir. SHu davr ichida inson taffakuri kamol topdi, his tuyg'usi rivojlandi: Inson dastlab tabiat yaratgan in'omlar is'temolidan izi mahsulot yaratishga ita bordi. U meshnat jarayonida me'morchilikni yaratdi. Me'morchilik, san'at voqeliklarni obrazli berishga yordam berish bilan birga, iz kuchiga ishonch hosil qilish tevarak-atrof qoidalarini izlashtirib, uni gizallik qonunlari asosida qayta qurishga imkon beradi. SHunday jamoa davri san'ati qadimgi sharq, antik dunyo va irta asr Evropa san'ati shamda ilk sinfiy jamiyat san'atining asosini tashkil etadi.

Savollar

1. Arxitektura nima? Uning uch ajralmas jishatlari nimalardan iborat?
2. Nima sababdan ibtidoiy jamoa qurilish faoliyatini arxitektura deb bil-maydi?
3. Arxitektura rivojida turar uylarning ashamiyati qanday bilgan?
4. Diniy tushunchalarning arxitekturaga qanday darajada ta'sir etgan?
5. Megalitik qurilmalaring nechta turlarini bilasiz?

2-mavzu.
QADIMGI MISR ARXITEKTURASI.

Misr davlati izining qadim madaniyati, boy tarihi bilan boshqa rivojlangan davlatlar orasida etakchi irinlardan birini egallaydi.

Misrni kip asrlik tarihi va madaniyati toshlarda, sarkofaglarda, rassomlarning asarlarida, usta-hunarmandlarning ijodlarida, me'morchilik inshootlarida muhrlanib qolgan.

Eramizdan 3000 yil burun rivojlana boshlagan bu madaniyat rimlik istilochilar misrni egallab olgunga qadar, ya'ni eramizning 30 yillarigacha bilgan davrni iz ichiga oladi. Misr madaniyatining shakllanishida Nil daryosi salmoqli irinni egallaydi.

Bu ilkan daryo Nubiylar-shozirgi Sudan davlati chegarasidan oqib chiqib, shimolda Irta dengizga borib qishilish uchun 6000 km dan ziyod masofani chil-sashro orqali bosib itadi.

U iz yilida «Oq Nil» va «Kik Nil» deb ataluvchi qishimcha daryolarga bilinadi. Oq Nil «Viktoriya» va «Al'bert» degan dengizlar suvidan hosil bilgan killardan suv oladi. Kik Nil esa Abisin tog'idan oqib tushadi. Bu tog' bir marta Hind okeani tomonidan keladigan yomg'irli bulutlarni tisib qoladi.

Buning natijasida kuchli yomg'ir yoqib, ya'ni oqimlar vujudga keladi. Bu vaqtda daryo suvi 15 metrdan ziyod kitarilib, 1971 yilgacha, ya'ni Assuan suv ombori qurilgungacha har yili suv toshqini hosil qilgan. Uch oy mobaynida daryo atrofidagi erlar kilga aylangan va nishoyat, orqaga chekingan suv izining hosildor loyqasini Nil atrofidagi erlarga hadya etgan. Haqiqatan, sham bu joylar dunyodagi eng unumdor erlardan biri bilib, undan yiliga uch martagacha hosil olingan. SHuning uchun sham Nil daryosining qirg'oq erlari odamlarni iziga jalb etgan.

Kelib chiqishi shozirgacha no'malum bilgan kishilarning Nil daryosi qirg'oqlarida irnashishlari, fikrimizcha, tosh davriga tig'ri keladi.

Odamlar bu erlarga qizil dengiz tomondan, shamamat vodiysi orqali kelish-

gan. YOmg'irsiz Misr sahrosida voshadan voshaga kichib yuruvchi kichmanchi-ovchilar sham yagona shayot manbai bilgan, shu erdan makon topganlar. Aytish mumkinki, dastlabki jiddiy ravishda irnashish eramizdan avvalgi 6000 yil bilan 5000 yillar oraliqida bilgan.

Bu davrda hali metall ishlatishni bilmagan odamlar shayot uchun mushim bilgan qurol-aslahalarni, asosan, yog'och va toshlardan yasaganlar. Odamlarning kulbalari esa hom g'ishtdan qurilgan. Bu qurilish ashyosi shu erning quruq iqlim sharoitiga mos bilganligi uchun Misr madaniyatining butun davrida asosiy shisoblangan.

Ma'lumki, qadimgi halq madaniyati haqidagi qimmatli ma'lumotlarni maqbaralardan bilish mumkin.

Maqbaralardan topilgan bosh suyaklardan kirinadiki turli qabilalardagi odamlarning shammasi ozg'in va past lekin bitta irqqa mansub bilmagan.

Jazirama sahroning qaynoq qumi, inson badani bilan birga uning sochlari va terisini sham saqlagan.

Misrliklar murdani kiyim-kechaklari bilan birga kimishni rasm qilgan edilar. Har hil joylardan topilgan bir qator maqbaralar ularning oddiy tuzilganligidan dalolat beradi.

Bu maqbarani sinchiklab tekshirgan arheologlarning aytishlariga qaraganda, isha davrda Nil sohillarida, Badaryan, Amratan, Tazian va shunga ihshash shar hil qabilalar mavjud bilgan. SHar bir qabila iz erini tish-tirnog'i bilan himoya qilgan.

Izaro urushlar Nil vodiysi aholisini urug'dosh guruhlarga bilib yuborgan. SHar guruhning iz boshlig'i bilgan. Keyinchalik bu guruhlarning birlashishi natijasida viloyatlar «nom» lar vujudga kelgan.

Eramizdan avvalgi 3200 yilga kelib, Misrda ikkita podsholik vujudga keldi.

Janubda, Nuybiylar chegarasidan shozirgi Kohira yaqinidagi del'tagacha bilgan erlar «yuqori Misr» ni tashkil etdi va u Hiera Konpolis shashrini poytaht qilib oldi.

Quyi Misr SHimolda, ya'ni pastroqda, uncha katta bilmagan lekin serhosil irda joylashgan bilib, poytahtni Butoda tashkil etdi.

Bu davrda Janubiy Misr podshosi Narmer izining kuchli qishinlari bilan SHimolni bosib oldi va Misrda ikkita podsholikni birlashtirib, yagona davlatga asos soldi. Poytahtni esa del'ta yaqinidagi strategik jishatdan juda sham qulay bilgan Memfis shashriga kichirdi.

Demak, Narmerni arhaika davri birinchi sulolasining dastlabki fir'avni deyish mumkin.

Tarihchilar qadimgi Misr madaniyati va me'morchilik san'ati tarihi shaqida fikr yuritganlarida davrlarning hilma-hilligini sulolalar orqali kirsatishni maqsadga muvofiq deb bilganlar. Hatto Misr payg'ambari Manetho eramizdan avvalgi 300 yil burun birinchi bilib ana shu usulni qillashni talab etgan.

Umuman, sulola oralig'idagi vaqt bilib, shu vaqt ichida oilaning podsholik qilgan davri aks ettirildi. Masalan, Frantsiyada Burbonlar, Angliyada Tyudorlar, Irta Osiyoda Temuriylar, Russiyada Romanovlar sulolalari mavjud bilgan.

Odatda sulolalar juda kip vaqtni iz ichiga oladi. Buni yahshiroq tushunish uchun qiyida biz boshlanish vaqti eramizdan avvalgi 3200 yil ekanligini unutma-

gan sholda, qadimgi Misrdagi davrlar va sulolalar sonini ma’lum bir tartibda bayon etamiz.

I . Arhiaika davri.

1-va 2-sulolalar 3200-2700 yillar (eramizdan avval).

II. Qadimgi podsholik davri.

3-suloladan to 10-sulolagacha 2700-2100-yillar (eramizdan avval).

III. Irta podsholik davri.

11-suloladan 13-sulolagacha 2100-1700 yillar (eramizdan avval).

IV. Giksoslar shukumdorligi davri.

14-suloladan 17-sulolagacha 1700-1555 yillar (eramizdan avval).

V. YAngi podsholik davri.

18-suloladan 24 sulolagacha 1555-712 yillar (eramizdan avval).

VI. Misrliklarning singgi davri.

25 va 26 sulolalar 712-525 yillar (eramizdan avval).

VII. Eronliklar shukumronligi davri.

27-suloladan 30 sulolagacha 525-332 yillar (eramizdan avval).

VIII. YUnon - Rim davri.

332 (eramizdan avval) 638 yillar.

YUnon va Rim shukumronligi davri Makedoniyalik Iskandar, Rim va Vizantiya yurishlarini iz ichiga oladi.

Eramizning 638 yilidan boshlab Misr tarihida mutloq yangi davr-musulmonlar davri boshlandi. Lekin biz qadimgi Misr madaniyati shaqida sizlar ekanmiz, biz uning asosan buyuk davlat darajasiga kitarilgan davridagi me’morchiligi va san’ati ‘aqida kiproq fikr yuritamiz.

QADIMGI PODSHOLIK DAVRI. Qadimgi Misrda quldorlik davlatini boshqargan shohlarni fir’avnlar deb ataganlar.

Fir’avn bilish uchun tahtga da’vogar izidan oldingi fir’avnning beva qolgan hotiniga yoki uning qizlaridan biriga uylanishi shart bilgan. CHunki qadimgi Misrda shohlik qonining tozaligini saqlash qonuni mavjud edi. SHu boisdan, aka va singil irtasidagi nikosh maqsadga muvofiq deb topilgan.

Fir’avn davlat shukumdori sifatida buyuk hudo «quyosh Re» ning erdagi farzandi va er osti dunyosining hudosi Osirisning meroshiri deb shisoblangan. SHunga kira, u diniy davlatning dunyosi ulkan ibodathonalar qurdirgan va qurbonliklar keltirgan. Janglarda shahsan boshchilik qilgan. Fir’avnlar orasida ba’zilari chindan sham mohir jangchi bilgan. Lekin arhaika va qadimgi podsholik davrlarida ular shech qachon qishni mamlakatlarga yurishlar uyushtirmaganlar.

Mamlakat Narmer davrida yagona davlatga aylantirilgan vaqtdanoq Misrliklar metaldan foydalanish yillarini bilib olganlar. Avvaliga misdan, keyin esa bronzadan shar hil asboblar, qurol yaroqlar ishlaganlar. Ammo bu kashfiyotlarga qaramasdan. Toshni ishlash va durodgorchilik san’ati mushim irin tutgan. CHunki bu hunarni misrliklar mukammal darajada bilganlar. Masalan, shohlar qabrlaridan topilgan toshdan ishlangan ajoyib kizalar va guldonlar eramizdan avvalgi 2800

yillarga, ya’ni birinchi sulola davriga tig’ri keladi.

Nil atrofida joylashgan dastlabki kichmanchilarni iziga jalb etgan bu daryo inson uchun eng zarur bilgan shayotiy bir ma’nba edi.

Nil daryosi faqat shayot va madaniyat ma’nbai emas, balki tashqi dunyo bilan aloqa qilish yili sham bilgan. Unda turli hildagi kemalar, ayniqsa, savdo kemalari doimo kip bilgan. Kemalardan ba’zilari hatto Irta dengizga chiqishga sham jur’at etganlar.

Misrda yozuv majburiy ravishda arhivlarni saqlash, ayniqsa, halqdan soliq solish jarayonida vujudga keldi. Qizig’i shundaki, misrliklar undosh tovushlarnigina ishlatganlar. Misrliklar Nil qirg’oqlarida isadigan «papirus» isimligidan yozuv qog’ozni kashf qilganlar.

Qadimgi Misrda ma’muriyat Nil yoqalab joylashgan «nom» lar asosida vujudga keldi. Mahalliy shukmdor doirasida bilgan ma’muriyat «nomark» deb yuritilgan. Har bir nomark izining hususiy adliyasiga va huddi shozirgi zamon shizmatchilari kabi izining mirzalariga ega.

1-va 2-sulolalar fir’avnlari «mastaba» deb ataluvchi qabrlarga dafn etilganlar. Kipincha atrofi toshlar bilan tisilgan mastabalar hom g’ishtlardan tig’ri burchak shaklida tiklangan bilib, juda kip honalardan tashkil topgan.

Vafot etgan fir’avnning barcha buyumlari shu honalardan birida saqlangan. CHunki uning tiriklik chog’idagi idish-tovoqlari, kiyim-kechaklari, yog’och sandiqlari, mebellari va shunga ihshash narsalari u dunyodagi shayoti uchun zarur biladi, deb shisoblaydilar.

Misrliklar afsonaviy hudolar ichida eng asosiysi shisoblangan Osirisning boshi Abidosga kimilgan deb iylaganlar. Demak, Abidos muqaddas joy shisoblangan.

Qadimgi Mirsliklarda bir-biriga aralashgan, qaysiki, mashalliy hudomandlarni hurmatlash, Osiris va Isidalarga sajda qilish, quyosh hudosi Amon Rega topinish kabi diniy qarashlar mavjud bilgan. Ular mamlakatda shokimiyat va jamiyat shayotini belgilagan.

Deshqonchilikning rivojlanishida Nilda biladigan va davriylikka asoslangan bashorgi va kuzgi suv toshqinlarini, ketidan keladigan qurqoqchilik va ularning yana takrorlanishi misrliklarda tabiatning rivojlanishi, ilishi va yana rivojlanishi tushunchasini shakllantirgan. Bu esa inson shayoti, hudo Osirisning ilishi va yana tirilishi shaqidagi diniy ishonchning paydo bilishiga olib kelgan.

SHaqiqatdan sham qadimgi misrliklar inson shayotini va tabiatdagi takroriy izgarishlarni hudolar boshqaradi deb ishonganlar. Ammo negadir hudolarni shayvon boshli odam qiyofasida tasavvur etganlar.

Ibis (laylaksimon qush) boshli aqlu-idrok va yozuv hudosi Taht, chiyabiri boshli mimiyolash hudosi Anubis va boshqa bir qancha hudolar mavjud. Ularning barchasi me’morchilik yodgorliklari, ibodathona va maqbaralarda iz aksini topgan. Mimyolashdan asosiy maqsad tanani u dunyodagi shayot uchun saqlashdir. Agar tana shalok bilsa, uning ruhi «Ka» sham nobud biladi.

Mimyolangan tanani oltin plastinka bilan qoplangan yog’och tobutga sol-ganlar. Mashshur Tutanshamon maqbarasi biyicha fikr yuritadigan bilsak (bizga

ma'lum bilgan fir'avnlarning dafnlari ichida ig'irlanmay topilgan yagona maqbaradir), undagi tobut juda chuqur (uchtasi ustma - ust qiyilgan) va toza oltindan ishlangan. Bunday mimiyolash odati podsholik uchungina bilib, ayniqsa u yangi podsholik davrida Nubiy mamlakatidan kiplab oltin olib kelish vaqtida avj olgan.

Misr eshromlari. Z-sulolaning birinchi fir'avni Joser bilgan. Joser eshromi (piramidasi) ning qurilishi katta toshlardan ukan binolar ihtiro qilgan va yozuv san'atida yuksak yutuqlarga erishgan me'mor Imhotep nomi bilan bog'liq. Joser qabri Qohiradan tahminan 6 km. narida joylashgan. Toshdan ishlangan bu ulkan maqbara dunyodagi eng qadimgi yodgorlikdir. Uning qurilish vaqti eramizdan avvalgi 2780 yilga tig'ri keladi.

Bu inshoot bir qator zinapoyalardan tashkil topgan eshrom bilib, ustma-ust qiyilgan va yuqoriga kitarilgan sari kichrayib boruvchi bir qancha mastabalar yig'indisidan iborat. Piramidaning asosi kvadrat bilib, u qoyaning 25 m ichkarisiga joylashgan. YAna pastroqda esa fir'avnning dafn qilish honasi bilgan. Piramida va uning atrofi ohak toshlardan terilgan baland devor bilan irab olingan.

Ana shu devorning ayrim qismlari shozirgacha saqlangan yoki ular qayta tiklangan. Ichki devorning qarama - qarshi tomondan qator yodgorliklar qad kitargan. Eshtimol, ular bir hil hudolarga bag'ishlangan ibodathonalar bilsa kerak. Imhotepning qiyofasi binoning ichkarisida shaykal kirinishida paydo biladi. Bu bilan misrliklar vazirning obrisi va qudrati naqadar yuksak ekanligini kirsatganlar. 3-sulola uning ohirgi fir'avni Snofrunning vafoti bilan tamom bilgan. U tiriklik vaqtida izi uchun tomonlari tekis bilgan ikkita ulkan piramida qurdirgan. 4-sulola kelib piramidalar qurish katta davri boshlangan.

Misrda 70 dan ortiq piramida bor. Ular Sakqarah va Dashurdan to qarbdagi Hauvaragacha chizilgan. SHar bir piramida faqat fir'avnning qabridan iborat bilgan. Joser podsholik qilgan davrdan sing malikalar sham izlarining shahsiy piramidalariga ega bila boshlaganlar. Asosiy piramidalarning atrofida esa oliyjanob va yuqori mansabli kishilar uchun mastabalar joylashgan.

Misrdagi mashshur piramida 4-sulolaning birinchi fir'avni Hufu tomonidan qurilgan. Uni yunonliklar Heops deb ataganlar. Bu piramida qohira yaqinida Nilning qarb tomonidagi toshloq erda qad kitarib turadi. Undan uncha uzoq bilmagan masofada Heops merosshirlari Hafr va Mikerinoslarning piramidalari joylashgan. Ana shu uchala piramida birgalikda ta'sirchan arxitektura uyg'unligini vujudga keltiradi.

Heopsning ulkan piramidasi yagona saqlangan piramida bilib, yunonliklar uni Etti iqlim mi'jizasi deb ataganlar. Darshaqiqat, u yahlit va etarli darajada mustash-kam inshoot bilib, 2. 300. 000 ta ohaktosh bloklaridan ishlangan.

Jumladan shar bir blok irta shisobda 2,5 tonna og'irlikda bilgan. Piramidaning ichida bir nechta bir-biri bilan chalkash yillar bor bilib, ulardan biri shohning jasadi qiyilgan honaga olib boradi lekin bu erdagi jasad isha Joserning girhonasidan farq qilgani sholda, piramidaning irtasida joylashgan. Hona granit bloklar bilan qoplangan. SHar biri tahminan 60 tonna keladigan bloklar 900 km masofadan Assuandan keltirilgan. Sarkofag shamda tosh tobutning sirtqi tomoni mustashkam

granitdan ishlangan.

Eramizdan 4500 yil avval qad kitargan bu bino bizni hanuz taajublantiradi, chunki misrliklar bu davrda g'ildirak bilan hali tanish emas edilar. Qurilishda ular ihtiyorida faqat tsilindrsimon jismlardan dastag bor edi holos. Piramida ilchovlarining juda katta bilishiga qaramasdan asosning shar bir tomoni 137 m, balandligi 147 m, uning yinalishi absalyut aniqlik bilan bajarilgan.

Bugungi kunda Heops piramidasining tashqi qiyofasi zinapoyali shotini eslatsada, aslida chiroyli oppoq toshlardan qoplangan bilib, yahlit va silliq yuzadan iborat bilgan.

IRTA PODSHLIK DAVRI. Eramizdan avvalgi 2400 ilning boshlariga kelib, Irta podsholik davrida Misr davlati inqirozga yuz tutadi. Qadimgi fir'avnlar tashabbusi bilan olib borilgan ulkan qurilishlar, mamlakatni moddiy boyliklari manbaini holdan toydirgan. Mahalliy zodogonlar borgan sari obriga ega bila boshlaganlar. Nomarklarning shokimiyati kuchaya boshlagan.

Ular izlarini poytaht amaldorlariga, hatto fir'avnning iziga sham qarama - qarshi qiya boshlaganlar. Oqibatda bu mamlakat bir qancha yarim mustaqil viloyatlarga bilib yuborilgan. 6 sulolaning ohirgi va kuchli fir'avni Peni II bilgan. Undan keyin mamlakatni 7-sulola boshqargan. Bu vaqt ichida fuqorolar va izboshimchalik avj olgan edi. Qadimgi yunon tarihchisi Manefonning aytishicha, 70 kun ichida 70 ta shoh almashgan. 8-sulola uzoqqa chizilmagan. 9-va 10-sulolalar fir'avnlari mamlakatni yana birlashtirishga kip urindilar lekin natija bilmadi. SHuning uchun sham tarihchilar 7-dan 10-sulolagacha bilgan vaqtni birinchi oraliq davr deb ataganlar.

11-sulola yuzaga kelishi bilan irta podsholik davri boshlangan. Bu davr eramizdan avvalgi 1700 yilgacha davom etgan. Iz navbatida misrliklar sham qishni davlatlarga yurish qila boshladilar. Birinchi bilib, Suriya mamlakati zabt etildi. Ekspansiya janubga Nubiylar hududiga qarab avj oldi. U erdan esa oltin, fil suyagi va qullar kiplab keltirildi. Qimmatbasho tosh va oltinlar kimish marosimlarini bezash uchun ishlatildi.

Monumental me'morchilikda esa piramidalar qurilishi Irta podsholik davrida sham davom ettirildi. Ammo shakl jishatidan ular bir-biriga ihshasalarda, masshtabi jishatdan qadimgi podsholik piramidalaridan ancha kichik va kam dabdabali bilgan. Piramidaning balandligi 65 metrdan oshmagan. Ularning ilchamlari haddan tashqari kichik bilsada ichki bishliqlari ancha keng bilib, odatda gurhona va ziyorothona kabi qavatlarga bilingan.

Irta podsholik davrida katta piramidalar qurilishiga zaruriyat sham yiq edi, chunki Misrda shuddi shu vaqtda yagona markaziy shokimiyat bilmagan. YAna katta shajmdagi inshootlar qurish g'oyasi yangi birlashgan Misrning markazi Fivada, Mentuhotib III va Mentuhotib IV larning maqbarasida jonlangan.

Bu erda eshrom peshayvonlarning murakkab sistemasi bilan uyg'unlashtirilgan, ya'niy u peshayvonlar ustiga qiyilgan. Izining doridiy orderiga ihshash ustunlari bilan mashshur bilgan Beni-Hasandagi maqbaralar juda harakterlidir. Darshaqiqat, «protodorlik» ustuni Misr me'morchiligida tektonik shakl bilib,

uni yaratuvchilari bu jishatdan qadimgi yunon me’morchiligiga yaqinlashganlar. Ammo, qadimgi YUnonistondagidek klassik order Misrda yaratilmadi.

Umuman olganda, Irta podsholik davrida Misr me’morligi bir necha shakllar kashf etgani bilan u qadimgi podsholik davriga nisbatan yuqori bosqichga kitara olmadi. Biroq, bundan keyin keladigan yangi podsholik davri uchun yangi poydevor yaratildi deyish mumkin.

Irta podsholik eramizdan avvalgi 1700 yilga kelib tamom bildi. Bu Misr shududi Osiyolik giksoslar tomonidan bosib olingan vaqtda yuz berdi. Giksoslarning shukumronligi uzoqqa chizilmadi. Ularning saltanati 15-16 va 17-sulolalar davrini iz ichiga oldi. 17-suloladan boshlab fir’avnlar rashbarligi ostida dushmanga qarshi matonatli kurashi boshlandi. Eramizdan avvalgi XVI asrning birinchi yarmiga kelib Misr fir’avni 18-sulola asoschisi Ahmos giksoslarni Misr shududidan butkul quvib chiqargan va yangi podsholik davri boshlanishiga asos soldi, bu esa misrda buyuk imperiya davri deb basholanadi.

YANGI PODSHOLIK DAVRI ARXITEKTURASI**.** Giksoslarga qarshi birinchi bilib kurash boshlagan va yangi podsholikning buyuk boshqaruvchilari sulolasiga asos solgan Fivalik hokimlar iz poytahtlarini Fivada tashkil etdilar 500 yil mob-aynida bu shashar dunyoning eng ulug’ va muqaddas markaziga aylangandi. Fiv-aning hudosi Amon endi mushim rol’ iynay boshladi. Unga alohida e’tibor berildi. U quyosh hudosi Rega singdirildi. Tez orada ulkan qurilishlar boshlandi. 18-sulola fir’avnlarning dabdabali saroylari, oqsuyaklarning serhasham villalari misr hud-olarining qasrlari qad kitardi. Fir’avn iz qabrini podsholik tahtiga itirgan kundan boshlagan. U bunga yillar, ba’zan, esa butun umrini bag’ishlagan. Qirolicha, Hat-shepsut, 18-va 19-sulolalar yangi podsholik davrida Misrni buyuk harbiy davlatga aylantirgan salobatli, jangovor fir’avnlari bilan mashhurdir.

Ular iz g’alabalarini uzoq Osiyogacha kengaytirdilar. Suriya shasharlarini bosib oldilar va katta soliqlar talab etdilar. Dastlabki uch jangchi: Ahmos, Amenofis I, Tutmos I lar podsholik gashtini surdilar. Singgi ohirgi fir’avn Tutmos I ning ig’li Tutmos II kasalligi tufayli yosh vafot etdi, uning meroshuri Tutmos III davlatni boshqarishga shali gidaklik qilardi.

SHuning uchun hokimiyat ayol qiliga - qirolicha Hatshepsutga itdi. Bu ayol kuchli is’tedod egasi bilgan. U mamlakatni osoiyshta mohirlik bilan boshqargan.

Dayr-El’-Bahradagi ajoyib qasrning muallifi sham Senmutdir. Bu oddiy Dayr-El’-Bahrining shimoliy qismida, Mpentuhoteb yodgorligi bilan yonma-yon qurilgan bilib, unda kip shakllar takrorlangan. Hatshepsut obidasi Misr me’morchiligining mushimbosqichlaridan biridir. Bu bino me’morchiligining Irta podsholik inshoatlaridan asosiy farqi loyihalash va bezatish jishatdan ikki davr obidalarini izaro solishtirganda yorqin namoyon biladi. Metuhoteb ibodathonasi kabi Hetpepsut ibodathonasi sham uch terrasaga joylashgan.

Amenofis III ning 36 yillik shukumronligi davrida san’at kuchsizlanadi va birmuncha noziklashadi. Saroy me’morligini irganishda Amarna aloshida ashamiyatga egadir. Bu erda fir’avnga va uning oila a’zolariga tegishli bilgan uchta

saroy saqlangan. Asosiy saroy Nil qirg'og'i biylab qurilgan. Fasadning uzunligi 700 metrga teng. Keng kicha saroyni ikkiga-sharqiy va g'arbiy qismlarga bilib turadi. Tel-El'-Amarna shashri shammasi bilib, chorak asrdan kamroq yashadi. Misr imperiyasi Ahnaton shukumronligi ostida emirila boshladi.

SINGGI PODSHOLIK DAVRI ME'MORCHILIGI. 20-sulolaga kelib, Misr tarihida tushkunlik davri boshlandi. Ammo 19-sulola fir'avnlari, uning asoschisi Horoemheb shammasidan eng ulug'i Sathi I va uning ig'li Ramzes II lar Misr shukumronligini qisman bilsada saqlab turdilar. Ohirgisi hettetlarga qarshi ishonchsiz urush qildi. Iz qalabalariga atalgan yodgorliklarni kiplab qurdirdi. Horemhob boshlagan va satshi I davom ettirgan Karnakdagi ibodathonalarni Ramzes II kengaytirib, u erda iziga bag'ishlab ulkan barel'ef yaratdi. U iz kasrini an'anaviy erda, Nilning Karnakka qarama-qarshi qirqog'ida qurdirgan.

Garchi bu ishlarning shammasi Ramzes II ning joniga tekkan bilsa sham, Karnakdagi Amon hudosiga baqishlangan gipostil' hona ulug'likda yagona edi. Honaning eni 103 m, ichi esa 52 m. dan iborat bilib, uning umumiy maydoni 5. 000 kv. m. ni tashkil etgan. Hona tomining shar bir qatorida 10 tadan 16 qator ustun, shammasi bilib 134 ta ustun ushlab turadi.

Gipostil' honaning markaziy qismi qatorida 6 tadan 2 qator ustunlar bilan aloshida ajratilgan. Bu ustunlarning diametrlari 3, 4 metrga teng, balandligi esa-20, 4 metr. Ibodathona simmetriya asosida qurilgan. Ibodathona qurilishida yorug'lik katta rol' iynagan. 19-sulola fir'avnlari vaqtida ibodathona buyuk ashamiyat kashf etgan. Misr fir'avnlari Karnakdagi Amon ibodathonasi ruhoniylarni izlarining tayanchlari deb bilib, ularni shar tomonlama qillab - quvvatlaganlar.

19-sulola davrida katta qurilishlar Luksorda sham olib borildi. Amenhotib III boshlagan ibodathona qurilishi iz davrida bitkazilmay qolgan edi. Ramzes II iz davrida katta qurilishlarni amalga oshirdi. Me'morchilikda bir hillik uning joniga tegdi. Honusi ibodathonasi YAngi podsholik davriga hos bilib, unda shu vaqtdagi barcha asosiy estetik aqidalari aniq va ravshan kirinadi. Honusi ibodathonasi uncha katta emas, lekin uning arxitekturasi yangi podsholik davrida yaratilgan Misr ibodathonasining klassik tipiga yaqindir.

U chizik tig'ri tirtburchak shaklga ega. Barcha ibodathonalarda bilgani kabi bu erda sham bir nechta honalarni iz ichiga olgan siqinish uyi gipostil zalining kompoziciyali iqiga tutashgan. Umuman yangi podsholikdagi diniy inshootlar arxitekturasi uni tashqaridan tomoshabin bilib kuzatishgagina emas, balki shar tomonlama kishiga ta'sir kirsatishga miljallab qurilgan.

YAngi podsholikning singgida qurilish ishlari faqat Misrdagina emas, balki uning tashqarisida misrga tobe bilgan Nubiyada sham olib borildi.

Abu Simbeldagi qoyaga iyib ishlangan Ramzes III ibodathonasi yangi podsholikning singgi davridagi eng yirik qurilishlaridandir. Uning kiraverish tomoniga qoyali katta trapeciyasimon pilon kirinishi yinib ishlangan. Pilon oldida itirgan holda tasvirlangan tirtta 20 metrli Ramzes III ning haykallari sham qoya toshini yinish shisobiga yaratilgan. SHarqqa qaratilgan pilonning balandligi 33 metr,

eni esa 38 metrdan iborat bilib, uning tepasi haykallar bilan bezatilgan.

Ibodathonaning ichki qismi yangi podsholik davri me'morchiligi principlari asosida bajarilgan.

Qurilishlar asosan 22-sulola vaqtida rivoj topdi. Sulolaning asoschisi SHeshonka Fivaning uchlik hudosi Amon, Mut va Honsularga baqishlab Tanis shashrida ibodathona tikladi. 25 sulola fir'avnlari musofir Nubiyadan bilganlar. YAngi podsholikning singgida Nubiya Misrdan ajralib chiqdi va mustaqillika erishdi. Lekin ulug'vor inshootlar Karnakda qurildi. 25-sulola eramizdan avvalgi 671 yilda Misrni Suriyaliklar tomonidan bosib olinishi bilan tamom bildi.

Misrning ijtimoiy hayotida birmuncha jonlanish paydo bildi, lekin bu uzoqqa chizilmadi, chunki Misr sham iqtisodiy va sham siyosiy jishatdan ancha kuchsizlanib qolgan edi. Bu esa eramizdan avvalgi IV asrda eronliklar, singgi eramizdan avvalgi IV asrda Iskandar Maqduniy (makedoniyalik Aleksandr) tomonidan erlarni bosib olinishiga, uning iziga hos san'atda asta-sekin singgi va ellin dunyosi san'ati bilan qishilib ketishiga sabab bildi.

MISR ELLINIZM. Eramizdan avvalgi 332 yilda makedoniyalik Iskandar armiyasi Misrga kirib keldi. Eron shukmdorligidan azob chekkan misrliklar Iskandar qishinlariga hech qanday qarshilik kirsatmadilar. Aksincha, Misr kohinlari Iskandarni qillab-quvvatladilar va uni Amonning mehribon farzandi Re deb e'lon kildilar. Iskandar Misrning Nil del'tasida yangi shashar barpo etdi. Uning nomi Aleksandriya deb atalgan. Bu shashar muntazam rejaga ega bilgan. IV asrning ohirida Aleksandriya yunon sharq dunyosining eng yirik savdo va madaniyat markazlaridan biriga aylandi.

Katta qurilish Misrda Iskandar vafotidan sing uning vorislari makedoniyaliklar sulolalarining shohlari-Ptlomeylar vaqtida olib borildi. Istilo etilgan erlarda iz hokimiyatini mustashkamlash maqsadida Ptlomeylar Misr hudolarini hurmatlaganlar va ular sharafi uchun ibodathonalar qurdirganlar.

Ibodathonalar arxitekturasida esa qadimgi san'at an'analarini qayta tiklaganlar.

Misr ellinizmi davri arxitekturasining eng yorqin namunasi-bu Edfudagi Gora ibodathonasidir. Uning barcha honalari-pilon, ochiq hovli, kirish va gipostil' zallari, muqaddas va siqinish honalari huddi yangi podsholik ibodathonalaridagi kabi simmetrik ravishda bir iqqa joylashgan. Eramizdan avvalgi 122 yilda Ptolemey IX Gipostil' zal oldiga katta 18 ustunli, devorlari rel'eflar bilan bezatilgan kirish zali qurdirgan. Iz navbatida, uning vorislari: Ptolemey X, XI va XII lar ibodathona atrofini tashqi devor bilan irab, kirish zali oldida ochiq hovli va pilon yaratganlar. Natijada ochiq shovli devorlari bilan ibodathona devorlari orasida bemalol harakat qilish mumkin bilgan yilak vujudga kelgan. Boshqacha qilib aytganda Gora ibodathonasi giyo atrofi devor bilan iralgan ochiq hovli ichida shakllangandek tuyuladi. SHubhasiz, bunday erkin va aniq kompozitsion echim misr ellinizmining iziga hos hususiyatlaridan biridir. Darshaqiqat shovlining oldidagi pilon juda salmoqlidir. Uning balandligi 35 metr, eni esa 76 metrga teng. Ma'lumki, yangi podsholik vaqtidanoq pilonlarning sirtlarini rel'efli kompozitsiyalar bilan tildirish

odat edi.

Ellinizm davrida bu rel’eflar yanada kattaroq ma’no kashf etadi. Ellinizmdagi barcha rel’eflar izlarining ana shu hususiyatlari bilan ajralib turadi. Edfudagi Gora ibodathonasi kompozitsiyalaridagi mavjud bilgan bu nafislik bizni zavqlantiradi. Edfudagi Gora ibodathonasining Misr ellinizmida mashshurligi bejiz emas, albatta. U kiproq tisiq devorning ichki sirtiga bitilgan mushimyozuvi bilan tanilgan.

Misr ellinizmi san’atda shaqiqatan sham eski shakllarni yangicha talqin eta olgan mohir arxitektorlari bilan harakterlanadi. Buni Denderdagi Gator ibodathonasi misolida sham kirishimiz mumkin. Ibodathonaning devorlariga iyilgan yozuvlarga qaraganda, Gatorga asos qilib, Hufu ehromi olingan.

Ibodathonaning qurilish vaqti uzoq olib borilgan bilsa sham unda shovli bilan pilon qurilmay qolgan. Kirish zalida 24 ta ustun bor. Ustunlarning muqarnaslari hudo-sigirning boshi-Gator shaklida tasvirlangan. Gator boshli kapitellar YAngi podsholik davrida sham Deyr-El’-Bahrida malika Hatshepsutning ibodathonasidagi ustunlarda mavjud bilgan. Unda Gator boshi kapitelning ikki qarama - qarshi tomoniga iyib ishlangan edi. Denderdagi Gator ibodathonasida esa kapitellarning tirtala tomoni sham Gator boshi bilan bezatilgan. SHuning uchun ustunlar yahlit kirinishga ega.

Denderdagi Gator ibodathonasi shaqiqatan sham Misr ellinizmining eng mashhur binolaridan biri bilgan. Misr ellinizmi dunyosida ma’lum bilgan yodgorliklardan yana biri Kom-Ombo ibodathonasidir. Undagi asosiy hususiyatlardan biri shuki, bitta binoning ichiga ikkita mustaqil ibodathona joylashgan. SHunga kira, bino ikkita parallel qismlarga bilingan: ing tomondagi janubiy qismi, muqaddas hayvon shisoblangan timsoh kirinishidagi hudo Sobekka, shimoliy chap qismi esa Gora hudosiga bag’ishlangan. SHar bir qism uchun siqinish joyi va ularga pilon darvozalaridan boshlab aloshida yil olib boradi.

Misr ellinizmining eng mashhur yodgorliklaridan yana biri Fili orolidagi Isida ibodathonasidir. Bu Misrning janubiy chegarasida, ulug’ daryo suvlari bilan iralgan chakalakzorda bir-biriga aniq moslangan toshlardan qurilgan va hushbichim ustunlaru, chiroyli rel’eflar bilan jishozlangan ajoyib binodir.

Ibodathona pilonlaridagi rel’eflar ayniqsa piloning ichki shovli tomonga qaragan devorlariga iyib ishlangan ma’buda Isidaning suratlari, izining qoyat gizalligi bilan ajralib turadi. Bu qunt bilan izlangan va jilvalarga chimgan shakllar san’atining keyingi davri rivojlanishidan darak beradi.

Hulosa qilib aytganda, Misr me’morchiligida Karnak qanday rol’ iynagan bilsa, Fili oroli me’morchiligi sham Rim-Misr ellinizmi davrida huddi shunday rol’ iynagan. Deyarlik shar bir shukumdor orolda nimadir qurgan va eramiz boshlarida ular arxitektura muzeylariga aylangan. Nishoyat, eramizning 30 yillariga kelib, Misr Rim imperiyasi viloyatlaridan biriga aylandi. CHunki Rim imperatori Oktavian Ptolemeylarning singgi qirolichasi Kleopatra ustidan g’alaba qozonib, shukumdorlikni uzil - kesil iz foydasiga shal qilgandi. Singra hristian dini vujudga keldi. SHu tufayli Misrdagi qadimgi til va din unutildi.

Eramizning VII asriga kelib, arab musulmonlari mamlakatni zabt etdilar va u

erda irnashib oldilar. Ana shu vaqtdan boshlab Misr tarihi, madaniyati san'ati va me'morchiligida yangi burilishlar boshlandi. Bu qariyib 13 asrlik davrni iz ichiga oladi.

Savollar

1. Qadimgi podsholik davrida piramidalar arxitekturasi qanday rivojlanish bosqichlarini itdi?
2. Irta podsholik me'morligida qanday tipdagi ibodathonalar shakllandi?
3. YAngi podsholik davri ibodathonalari tuzilishi qanday? Amon Ra ibodathonalari majmualari tig'risida gapirib bering.
4. Singi podsholik davri me'morligidagi saroy ibodathonalarning hususiyatlari nimalardan iborat?
5. Ellinizm davri me'morligidagi yunon me'morligi ta'siri nimalarda namoyon biladi?
6. Qadimgi Misr arxitekturasining ashamiyati nimalarda?

3-mavzu.
OSIYO QIT'ASIDAGI SHARQ DAVLATLARI ARXITEKTURASI. IKKI DARYO ORALIG'I VA MESOPOTAMIYA ARXITEKTURASI.

Dajla va Frot daryolari voshasida, Irta Er dengizi havzasining sharqiy qismi sohillari shamda Kichik Osiyoning markaziy tog'li rayonlari territoriyasida eramizdan avvalgi 5000-4000 yillardan 539 yilgacha SHumer, Akqad, Ossuriya, Urartu, Bobil kabi qator davlatlar mavjud bilib, ular jashon arxitektura tarihiga iz hissalarini kishishgan.

Bu davlatlarning singgisi Bobil (Vaviloniya) eramizdan avvalgi 539 yili Eron tomonidan tobe qilib olinadi va shu bilan Old Osiyoning qadimiy tarihi tugatiladi.

Old Osiyoning badiiy-tarihiy yodgorliklari Misr arxitekturasi singari keng va rang-barang. Bu erda sham shashamatli saroy va ibodathonalar qurildi. Lekin bu yodgorliklar bizgacha etib kelmadi. Bunga sabab Old Osiyoning asosiy qismini tashkil etgan. Ikki daryo oralig'i (Mesopotamiya) da bir-birini almashtirib turgan yangi-yangi davlatlar irtasida mamlakatga shukumronlik qilish uchun doimiy kurash borgan bilsa, ikkinchi tomondan, me'morlik va tasviriy san'atning turlarini rivojlantirish uchun tosh, yog'och va metallarning etarli bilmaganidan, deyish mumkin. Saqlanib qolgan yodgorliklar, ularning qoldiqlari Old Osiyoda eramizdan avvalgi 4000-3000 yillardayoq bu erda iziga hos arxitektura paydo bilganligi va rivojlanganligidan dalolat beradi.

Old Osiyo san'atida sham monumental me'morlik etakchi irinni egallagan. Mesopotamiya me'morligining iziga hos harakterli tomonlari eramizdan avvalgi 4 ming yillikda SHumer madaniyati shakllangan paytlarda yuzaga keldi. Bu davrga kelib odamlar yashaydigan yirik manzillar markazi baland su'niy yoki tabiiy tepaliklar ustiga qurilgan monumental saroylar markaz vazifasini itay boshlagan.

Ular asosan, hom g'ishtdan ishlangan, devor yuzasi pishiq g'isht parchin va qisman toshlar bilan qoplab chiqilgan. Binoning tashqi devori tokchalar va yarim ustunsimon vertikal' chiziqlar bilan ajratilgan. Bu shajmlar binoda yorug' - soya mosligini kuchaytirib, uning tantanavor kirinishini oshirgan. Bu hususda El'-Obeydagi saroy (er. av. 3000 yillar) harakterlidir. Saroy su'niy tepalik ustiga qurilgan bilib, unga zinalar bilan chiqilgan. Devorning ichki va tashqi tomonidagi yarim ustunsimon, shajmlar uning pishiqligini oshirishga hizmat qilgan.

Old Osiyo me'morchiligining yana bir iziga hos hususiyati, ibodathonalar oldiga qurilgan, tepaga tomon kichrayib boruvchi supachalardan tashkil topgan zik-

kurat shisoblanadi. Bu supachalar zinalar bilan bog'langan. Zikkuratning eng yuqori qismi hona bilib, u erda oltindan yasalgan stol bilgan. Afsonalarga kira, hudo iz kohinlari bilan shu stol atrofida gaplashgan.

Old Osiyoning qadimgi davrga hos bilgan tasviriy san'at hususiyatlari SHumer va Aqqad davlatlarida kirinadi. Aqqad podsholigi (er. av. XXIV-XXII asrlar) davrida Old Osiyo erlari yagona davlatga birlashtirildi. Er. av. 1 ming yillikda Ossuriya yirik quldorlik davlatiga aylandi. Er. av. VII asrga kelib, u butun Old Osiyoni iziga biysindirib oldi va yagona davlat tashkil etdi.

SHu davrda hashamatli saroy, ibodathonalar vujudga keldi.

Dur-SHarruken (shozirgi Horsobod) dagi Sargon II saroyi harobalari (er. av. VIII asrning ikkinchi yarmi) shu davr monumental me'morchiligining harakterli tomonini kirsatishda mushim irin tutadi. Bu saroy balandligi 14 m. bilgan su'niy tepalikka qurilgan bilib, u kalin devor bilan iralgan. Saroy mehmonhona, etoqhoga va diniy marosimlarga miljallangan honalardan iborat bilib, ular alohida ochiq hovli atrofida joylashtirlgan. Saroyga kiraverish darvozalarining ikki yon tomoniga esa kantoli, odam boshli buka-shedu irnatilgan. Bu haykal tabiiy kuchlar ramzi bilib, podshoni «yomon kizdan» saqlashda hizmat qilgan.

Kal'hudagi Ashshurnasirapal II (er. av. 883-859 yillar). Nanevidagi Ashshurbanapal (er. av. 669-635 yillar) saroylari burtma tasvirlari sham mashhurdir. Er. av. 612 yili Ossuriya Bobil va Midiya podsholigi yurishlari tufayli iz umirini tugatdi. Lekin uning arxitekturasi qadimgi dunyo halqlari arxitekturasi rivojiga katta ta'sir qildi. Er. av. VII asr ohiriga kelib, Bobil yangi rivojlanish davrini boshidan kechira boshladi. Navuhodonosor II (er. av. 605-562 yillar) podsholik qilgan yillar Bobilda shashar qurilishi ishlari avj oldirib yuborildi, shashar qurilishi plan asosida tiklanib, yangi binolar qurildi, atrofi kalin devor bilan irab chiqildi. SHasharning sakkiz darvozasi bilib, ular ichida Ishtar darvozasi izining kirkam va serhashamligi bilan ajralib turar edi.

SHu darvozadan shasharning bosh ibodathonasiga boradigan yil boshlanar edi. Bosh ibodathona yonida esa tiqson metrli katta Bobil minorasi qurilgan edi. Navuhodonosor II saroyi sham serhasham, bezakka boy bilib, «osma boqlar» qiynida ertaknamo kirinish kashf etgan edi. Bobil san'ati uzoqqa chizilmadi. Eramizdan avvalgi 539 yili Eron qishinlari tomonidan bosib olindi. SHu bilan Old Osiyo halqlari qadimiy arxitekturasi tarihi iz umrini tugatdi.

Savollar

1. Jazira (Mesopotamiya) arxitekturasi bosqichlari nimalardan iborat?
2. Urdagi zikkurat qanday tuzilgan?
3. Dur-SHarukindagi saroy II saroyida nechta turdagi ibodathonalar bor?
4. Bobildagi qanday inshoatlar qadimiyatning mijizalar qatoriga kiradi?
5. Bobilning Ishtar darvozasida qanday qoplama qillanilgan?
6. Jazira jahon arxitekturasining rivojiga nimalar qishdi?

4-mavzu.
MIDIYA VA ERON AHMONIYLARI DAVRI ARXITEKTURASI

Harbdan Tigr va Efrat arxitekturasidagi vodiyda sharhdan Ind vodiysi Oralig'ida eron tekisligi joylashgan. Bu erda qadimdan SHarqiy Eronliklar (Irta Osiyo halqlariining avlodi) qarbda (shozirgi forslar avlodlari) ajralgan holda yashaganlar. Bu ajralishning natijasida, bir-biriga qardosh, ikki etnik guruhlarning mustakil tarihi vujudga keldi. Bulardan eng qadimgisi SHarqiy Eronliklar, madaniyati bilib shozirgi Ozerbaydjon shamda Eroning shimoliy qarbiy qismini tanlagan Midiya davlatidir Er. aval X asrda midiyaliklar madaniyati haqida birinchi ma'lumot paydo bila boshlagan. Er. aval. VIII asrga kelib, ular poytahti Ekbatonda (shozirgi shamadon)joylashgan kuchli davlatni tashkil etganlar.

Qadimgi tarihchilarning yozishicha baland tog' yon bag'rida joylashgan Ekbaton shashrining umuman devori bilmagan faqat baland kitarib tirgan shashridan uchtasigina mustashkam devorlari bilan himoyalangan. Ka'laga tutashgan saroy inshootlari sham uzunligi 1 km dan ortiq devorlar bilan irab olingan. Saroy binolari bir necha peshayvonli zallardan iborat bilib, ularni bir-biridan hovlilar ajratib tirgan.

Zalllarining tomlari va ularni ushlab turuvchi ustun (qolonna) lar kedr, keparis (sadaf) darahtlaridan ishlangan va ular ustidan oltin va kumush qoplamalar bilan qoplangan. Midiya Ekbatondan tashqari, yana kipgina boshqa shasharlar mavjud bilib, kanallar, katta–katta turar uylar, bog'lar va uzumzorlar shasharning asosiy hayot qismini tashkil etgan. Suriyaliklar ishlagan suratda, midiyaliklarning KISHESSUM shashri va unda minorasimon uylar aks ettirilgan. Midiyaliklar otashparastlik diniga mansub bilganlar. SHuning uchun sham ular ibodathonalar va ehromlar irniga ochiq havoda olov ichogini qurib, ishanga siqinganlar.

Midiyaliklarning turar uylarga tashlid qilingan maqbaralari, baland g'oyalarga irnatilgan bilib, Forslarning singi davrdagi maqbaralaridan birmuncha farq qiladi. Bunday iziga hos qoya maqbaralar urmiya qishni janubdagi qishni qishloqdan Dikin dovud kabi hududlarida saqlanib qolgan.

Maqbaraning tarzi (fasadi) baland g'oya toshlarga iyib ishlangan. Biz bu erda qadimgi Rim madaniyatiga hos bilgan, ikki ustunli, muqarnasli, ionik orderi tim solida peshayvon (portik) ni va uning tepa qismi «antablimenti» ni kiramiz. Ular qoyaga iyib ishlangan. SHaqiqatdan sham ustun va tisinlari yog'ochdan bilgan bu maqbaralar SHaklan turar uylarini eslatadi. Er. av. VII asrning ohiri va VI asrning boshlariga kelib midiyaliklar bobilliklar bilan til biriktirib, kuchsizlangan Assuriyani tor–mor etadilar va Amudaryodan to fors kirfazigacha bilgan erlarni egallaydilar.

Kip itmay er. av. 553 yilda, fors qabilalari. Ahmoniylar sulolasining asoschisi Kir boshchiligida dastlab Urartu podsholigini iziga biysindiradi va keyin Midiya shohi Astita ustidan g'alaba qozonadi, ammo, midiyaliklar yaratgan madaniyat ilmadi chunki midiyaliklarning memorchilik an'analari, fors memorchiligining shakllanishiga iz ta'sirini kirsatgan edi.

Midiyaliklar ustidan qozonilgan g'alabadan sing, forslar tez orada isha davridagi madaniyatlashgan olamning talaygina qismini bosib oladilar va qadimgi SHarq davlatlari orasida eng qudratliligini tashkil etdilar.

AHMONIYLAR DAVRI ME'MORLIGI. Fors ahmoniylari san'ati va arxitekturasi ularni kuchmanchi halqlarga hos bilgan amaliy bezak san'atini nazarga olmaganda an'anasiz yaratildi. Toshlarni qayta ishlash, qoyalarni yinib maqbaralar irnatish Urartu va midiyadan qulchilik ziynati mesopatamiyadan, ba'zi bir shakllar Assuriya, Bobil, Misr va YUnonliklardan itgan. Er. av. VI asrning irtalarida tahminan 559 –550 yillarda shoh Kir forslarning daslabki poytahtiga Pasarganga asos soldi, chunki Forslar endigina itroq shayotga ita boshlagan edilar. SHashar atrofi tog'lar bilan iralgan baland tepalikka joylashgan piramida shaklidagi tepalikning ichida Katta ayvon (terassa 78*79) kirilgan. Bu erda shoh qirg'oni joylashgan.

Tepalikning ostidagi vodiy aloshida chodirlar bilan tildirilgan shasharning bu qismi kichmanchilarning vaqtinchalik manzili bilib hizmat qilgan qirg'ondan g'arbga qarab, saroylar maydonlari orqali itgan yilda Pasargadaning eng asosiy yodgorligi-Kir maqbarasi joylashgan.

Kir maqbarasi uncha katta bilmagan tig'ri tirtburchak shaklidagi hona (316m*218m) 6 zinapoyali asosga irnatilgan va 2 nishabli tom bilan yopilgan. Maqbara katta hajimdagi toshlardan terilgan bilib, uning umumiy balandligi 11 m teng. Maqbarani 3 tomonidan irab tirgan qish devor va ustunlar qatori, irta asrda musulmonlar tomonidan qurilgan Iskandar Makidonskining yurshilari davrida unga shamroshlik qilgan yunon tarihchisi Aristotilning aytishicha, maqbarining atrofi shar hil darahtlar itkazilgan va suqorib turiladigan itli kiklamzorlardan iborat bilgan. Takidlash lozimki, maqbarani yaratishda me'mor qillagan uslub yani terilgan toshlar balandligini sekin asta qisqarib borishi, bu su'niy perspektiva masshtabini hosil qilish orqali inshootni izini shaqiqiy ilchamidan ulug'vor qilib kirsatishdir. SHoh Kirning vafotidan sing u asos solgan davlatda qalaenlar boshlandi, faqatgina Doro I ning olib borgan ehtietkorlik va izoqni kira oladigan ziyrak siyosati tufayligina bostirildi.

Davlat qayta tiklandi. Forslar izlarinig ma'muriy idoralari tizimini tashkil etdilar, izlariga tobe mamlakatlarda mavjud bilgan ijtimoiy tuzum va diniy urf-odatlarni saqlab qolganlar. SHu bilan birga soliq tizimini tartibga solish, savdo tarmoqlarni kengaytirish yili bilan forslar mulkdor sinflarni iz tomonlariga jalb etdilar. Natijada, fors shasharlari quliga misli qirilmagan boyliklar oqib kela boshladi.

ERON ME'MORLIGI. (Er. av. III asr – Er. av. VII asr). Er. av. IV asr ohiri - III asr boshlariga kelib, eron territoriyasida (hududida) elinistik seldjuklar davlatiga kirgan.

Er. av. III asrda kaspiy dengizining janubiy kirg'ogida yangi Artapid sulolasi podshohligi Parfiyan qildorchilik davlati vujudga keldi. Arshakidlar iz shukumronligini Eronnig barcha viloyatlari, Armaniston va Mesopatamiyaning bir qismigacha kengaytirdi.

Parfiya davlati izini eng ravnaq topgan davrida Er. I aslarida. Hindistondan Evfratgacha, Kaspiydan Hind va Fors kirfazigacha, bilgan erlarda iz ta'sirini itkazib qadimgi Rim davlati bilan raqobatda bilgan. Ammo oldingi yunonliklar olib borgan urushi va Parfiya amaldorlarining ellinizm madaniyatiga moyilligi Parfiya madaniyatiga iz ta'sirini itkazdi. SHuning uchun sham Parfiya yodgorliklrida ayniqsa uning g'arbiy viloyatlarida YUnon, Rim arxitekturasi YUnon, Rim arxitekturasi namunalarini kirishimiz mumkin.

Atshur saroyi Er. av. I asr. Ichki hovli soroy eski Mesopatamiya an'analariga hosdir. SHovlini tirt tomonidan ulkan ravoqli ayvondan iborat. Bu 4 ayvonli loyisha Eron arxitekturasida eng kip tarqalgan kompozitsion echimi, ularni shozirgi Eron arxitekturasida sham uchratishimiz mumkin.

Savollar

1. Midiya turar uylari va maqbaralari qanday tuzilgan edi?
2. Ahmoniylar davri arxitektura shaqida nima bilasiz?
3. Apadan nima?
4. Parfiya arxitekturasining iziga hos hususiyatlari nimalardan iborat?
5. Knoss saroyning asosiy tomoni qanday shakl bilan ajratilgan?

5-mavzu.
EGEY DUNYO VA QADIMGI YUNON ME'MORCHILIGI.

Antik madaniyat uzoq vaqt davomida rivojlanib bordi. Uning rivojlanishida Peloponnes yarim oroli va Egey dengizidagi kipgina orollarda, Kichiq Osiyoning g'arbiy sohillarida eramizdan avvalgi III-II minginchi yillarda yashagan qabilalar madaniyati mushim rol' iynadi. Antik dunyoning eng qadimgi tarihi «egey» yoki «krit-miken» madaniyati bilan boshlanadi. Bu madaniyat yodgorliklarining dastlabki arheologik kashfiyotlari Mikena va kritda topilganligi va mulligi tufayli bu san'at adabiyotlarda ba'zan krit-miken san'ati deb sham yuritiladi.

Egey madaniyatining eng gullagan davri eramizdan avvalgi 2000 yillarga tig'ri keladi. Bu davrda hashamatli me'morchilik kompozitsiyalari, podsho saroylari, san'at namunalari yaratildi. SHunday nodir yodgorliklardan biri ingliz arheologi A. Evans tomonidan Kritda topilgan Knoss saroyining qoldiqlaridir. Bu saroy uncha baland bilmagan tepalik ustiga qurilgan. Saroy tabiat bilan uyg'unlashib ketgan.

Binolar planirovkasi erkin. Binoning qarbiy tomonida honalar bilib, u erlarda, podsho boyliklari, qurollar, katta humlarda turli ozik-ovqatlar saqlangan. Markaziy tomondagi honalarda esa hunarmandlarning ustahonalari joylashgan. Knoss saroyining markaziy maydoni atrofida yuzlab uncha katta bilmagan honalar, mehmonhona, ibodathona, podsho honalari, diniy marosimlar utkashzish uchun miljallangan honalar bilgan. Bu honalar bir-biri bilan zina va narvonlar orqali bog'langan.

Knoss saroyida ustunlardan keng foydalanilgan. Tosh tag kursi irnatilgan yog'ochdan ishlangan ustunlar Knoss saroyining tepa tomonini kitarib turish uchun ishlatilgan. Bu ustunlar iziga hos hususiyatga ega bilib, ular pastga tomon torayib borgan. Saroy devorlariga suratlar ishlangan.

Er. av. XIV asrga kelib, Krit madaniyati inqirozga yuz tutdi. Endilikda Egey madaniyatining markazi grek materegiga-Peloponnes yarim oroli va undagi Mikena, Tirinf manzillariga kuchdi. Bolkon yarim orolining janubida, Egey dengizi orollarida va Kichik Osiyoning g'arbiy sohillarida yashagan aheyaliklar bu yangi madaniyat taraqqiyotini belgiladilar.

Er. av. XVII-XIV asrlardan boshlab, aheyaliklar madaniyati va arxitekturasi iz harakteri jishatidan krit madaniyati bilan aloqada bilgan, lekin bu yaqinlik aheyaliklar arxitekturasining iziga hos orginal tomonlari sham mavjud ekanligini inkor etmaydi.

Bu ayniqsa, monumental me’morchilik san’atida yaqqol kizga tashlanadi. Kritdagi shasharlar qalin devorlar bilan irashga muhtoj emas edi. CHunki shasharni dengiz kiriklar edi. Aksincha, aheyaliklar iz turar joyi va qirg’onlarini baland tepaliklar ustiga qurib, uning atrofini qalin devorlar bilan irab chiqqanlar. Keyinchalik greklar bunday manzillarni «akropol’» -«yuqori shashar» deb nomladilar.

Bizgacha Mikena va Tirinifdagi baland tepaliklar ustiga qurilgan qa’lalar, qirg’onlar etib kelgan. Ular er. av. XIV-XIII asrlarda qurilgan. Bu qirg’onlarning devorlari og’irligi 5-6 tonna keladtigan toshlardan qurilgan bilib, devorning qalinligi 6-10 m, hatto undan ortiq sham bilgan. Masalan, Tirinif qirg’oni devorining qalinligi 17, 5 m bilgan. Devor ichi bishliq bilib, u erda hazina, ozik-ovqat, qurol-aslaha saqlangan. Trinifdagi akropol’ sodda, atrofi qalin devor bilan iralib, uning uch darvozasi bilgan.

Mikena me’morligida darvoza qurilishiga katta e’tibor berilgan. Mikena qirg’oning markaziy darvozasi «sherlar darvozasi» deb nomlangan. Darvoza atrofi yahlit katta toshlardan qurilgan. Tepasiga ustunlarni ushlab tirgan ikki sherning burtma tasviri ishlangan. Bu ustun Mikena podsholari qudrati va birligini ramzi bilgan.

Er. av. XII asr irtalarida Bolkon yarim orollarining shimolidan janubga tomon siljiy boshlagan doriy qabilalarining Egey orollaridagi davlatlarini bosib olishi Peloponnesdagi Egey madaniyatining tugashiga sabab bildi. Lekin uning boy madaniyatining keyingi ellin madaniyatiga ta’siri kuchli bildi. Elladaliklar Egey madaniyatining eng yahshi yutuqlarini izlashtirdilar. Ular Krit-Miken diniy-mifologik tushunchalarini qabul qiladilar.

Savollar

1. Egey dunyosi me’morligining necha va qanday bosqichlari mavjud?
2. Knoss saroyining tuzilishi qanday?
3. «SHerlar darvozasi» shaqida nima bilasiz?
4. Krit orolidagi shasharlarning qirg’on devorlari bilganmi? Mikekliklarni –chi?
5. Krit va Miken me’morligining vorislari kimlar bilgan?

6-mavzu.
QADIMGI GRETSIYA ARXITEKTURASI.

Odatda, qadimgi Gretsiya me’morchiligi tarihi Mikenaning qulashi va doriylar tomonildan peloponnes, uning janubida joylashgan orollar, Kritning bosib olinishi bilan boshlanadi va er. av. XI asrdan to er. av. I asrgacha bilgan davrni iz ichiga oladi. Bu tarihiy-badiiy davr tirt bosqichdan iborat:

1. Gomer davri (er. av. XI-VIII asrlar).

2. Arhaika davri (er. av. VII-VI asrlar).

3. Klassika davri (er. av. V-IV asrlarning birinchi uch choragi).

4. Ellinizm davri (er. av. IV-I asrlar).

Qadimgi quldorlik davlatlaridan bilgan Gretsiyada jashon arxitektura tarihidan birinchi marta demokratik printsiplar kamol topdi. Greklar birinchi bor baddiy ijodda insoniyatning asriy muammolarini echishga irindilar. Ular botirlik, josorat, vatan meshri va shur insonning qudratini ulug'ladilar, uning jismoniy gizalligi va ma'naviy barkamolligini ifodalab, ideal, garmonik kamol topgan inson obrazini yaratishga intildilar.

Qadimgi Gretsiyada faoliyatli, davlat manfaatini iz manfaatidan ustun qiyyadigan insonni ulug'laydilar. Irodali vatanni sevadigan va uning uchun kurasha oladigan inson obrazini ideal inson, deb biladilar.

Grek hudo va ma'budalarida, masalan, Appolon (nur hudosi), Afina (hunarmandchilik va dehqonchilik ma'budasi) va boshqa ma'budalar timsolida greklar izlarining tasavvuridagi barkamol inson qiyofasini gavdalantiradilar. Darshaqiqat, grek san'ati insonning real his-tuyg'ularini badiiy ifoda etishi bilan shamon kishiga shavq-zavq bahsh etmoqda. Inson aql-idroki, zakovatini tarannum etib, unga kuch bag'ishlamoqda. Grek arxitekturasining shu jishati evropaliklar tomonidan sham, sharq halqlari tomonidan sham e'zozlanadi.

GOMER DAVRI ME'MORCHILIGI. Qadimgi Gretsiya tarihining er. av. XI-VIII asrlari Gomer davri deb ataladi. Bu davr arxitekturasi va madaniyatining irganishda Gomerning «Iliada» va «Odisseya» dostonlari qimmatli manba shisoblanadi.

Bu asarlarda Gretsiya erlarida mulkiy tengsizlikning kelib chiqishi natijasida, quldorlik tuzumiga zamin yaratildi. Bu davrda Grek mifologiyasi, halq epik poeziyasi paydo bilib, ularda halq shayoti, uning ma'naviy intilishi va jasorati tarannum etiladi. SHu davrga oid me'morlik namunalari esa, qa'la, qirg'onlarning qoldiqlari orqali etib kelgan. Ular iz harakteri jishatidan Mikena me'morligini eslatadi. Loy, tosh, yog'och, bronza yoki suyakdan ishlangan haykaltoroshlik namunalari topilgan bilib, ular yahlit formada mayda detallarga e'tiborsiz ishlangan.

ARHAIKA DAVRI ME'MORCHILIGI. Er. av. VIII asr ohirlaridan boshlab, ilk sinfiy jamiyat qaror topa boshladi. Er. av. VII-VI asrlarni arhaik, ya'niy qadimgi (grekcha «arheyos»-qadimgi demakdir) davr deb nomlanadi. CHunki XIX asrda boshlangan arheologik kashfiyotlarga qadar qadimgi Gretsiya tarihini er. av. VIII asrdan boshlar edilar.

Doriylar iste'losi natijasida Gretsiyada kichik-kichik quldorlik davlatlari paydo bildi. Bu davlatlar istehkom bilan irab olingan manzillardan iborat bilib, quldorlar erlarini va iz mulklari bilmish qullarni himoya qilganlar. Bu davlatlar qadimgi greklarda polislar, ya'niy shashar-davlatldar deb nom olgan. Mulkiy tabakalanish davom etib, aristokratiya shukumronligi orta boshlagan. Bu keskinlik ezilgan ommani kurashga chorlagan. Bu kurash g'alaba bilan tugab, zodogonlarning shukuklari chegaralanishi natijasida katta bilmagan polislarda quldorlik demokratiyasi paydo bilgan. Arhaik davri me'morlik san'ati shasharlarning rivojlanishi va qurilishi bilan

bog'liq. SHasharlarning mushim ijtimoiy markazi hudo yoki ilohiylashtirilgan qahromonlarga atab qurilgan ibodathona bilib, u erda shashar, davlat hazinasi va badiiy boyliklar saqlanar edi. Uning oldidagi maydonda esa yig'ilishlar, bayram tantanalari itkazilar edi. Bu ibodathonalar iz harakteri jishatidan shashar markazini tashkil etib, grek jamoasi, shashar davlatining ulug'vorligi va birligini bildirar edi. Uning old tomoni quyosh chiqqan tomonga qaratib qurilgan.

Ijtimoiy shayot formalarining izgarishi shashar qurilishida sham iz ifodasini topdi. Bu davrda qurilgan shashar, odatda, tepalikka qurilgan akropol' atrofida joylashib, tepalikning eng yuqori qismida polisning haloskori bilgan ma'budaga atalgan ibodathona akropol' etaklari va yon bag'rida esa turar joy kvartallari qurilgan. Bu kvartallar planirovkasi erkin, stihiyalik tarzda paydo bilgan. SHar bir polis ibodathona qurilishiga e'tibor berib, uning boshqa polis ibodathonalaridan ajralib turishi, kirkam va ulug'vor bilishiga e'tibor bergan.

Grek ibodathonalarining bir necha tipi bilib, bularning ichida eng keng tarqalgan tipi periptr shisobolanadi. Bu tipda qurilgan binoning markaziy qismi muqaddass er-tsella bilib, atrofi esa ustunlar bilan iralgan. Grek me'morchiligini bu tipi faqat grek me'morchiligida emas, balki jashon me'morchilik rivojida sham katta rol' iynaydi.

Me'morlik rivojlanib borgan sari, ellada ustalari ustun va tisinlarga, ular orasidagi boshlanish, dekorativ bezaklarning eng minimal tomonini topish, badiiy va funktsional tomoning uyg'un bilishiga harakat qiladilar. Bu butun badiiy sistema order nomini oldi (lotincha «ordo» - tizilish, tartib ma'nosini bildiradi). Order keyinchalik Gretsiya me'morligining asosiy hususiyatini belgilovchi mushim omilga aylandi.

Grek me'morligining asosiy orderlari doriy va ion orderi shisoblanadi. Doriy orderi asosan, Peloponnes va Buyuk Gretsiya ion orderi Ioniya deb nomlangan. Kichik Osiyo sohillarida kiproq ishlatilgan. Doriy orderida ishlangan ibodathona yuqoriga kichrayib boruvchi uchta supacha tarzidagi tosh asos-stereobatga qurilgan.

Ustunlar tagliksiz (bazasiz) bilib, ular tepaga torayib boruvchi shaklda ishlangan. YUzasi esa tarnovchalar-kannelyuralar bilan pardozlangan. Doriy ustuni bevosita stilobatga irnatilgan. Ustunning tepa qismi ehinga takaladi. Uning tepasida esa abaka bilib, unga antablement qiyiladi. Doriy orderi arhitravi tekis ishlangan. Friz esa metop va tringliflardan tashkil topgan. Ibodathona tomi ikki nishabli bilib, uning old va orqa tomonida hosil bilgan uchburchakli maydon fronton deb atalgan Fronton va metoplar burtma tasvirlar bilan bezatilgan.

Ibodathonaning tomi burchaklariga akroteriyalar irnatilgan. Arhaika davrida fronton va tringliflar yuzasi kik, metoplar yuzasi qizil rang bilan biyalgan.

Ion orderi er. av. VII asr ohirlarida paydo bilgan. U doriy orderidan izining nafisligi, bejirimligi shamdja tag tomonida stilobatga qiyilgan tagkursining mavjudligi bilan ajralib turadi. Ion orderida tarnovchali ustunning kapitelini ikki tomonga biralib tirgan jingalak sochini eslatuvchi shakl-valyuta va abak tashkil etadi. Arhitrav esa uchta gorizontal tasma tekislika ajratilgan. Friz lentasimon qilib ishlangan va bezaksiz.

Korinf orderi birmuncha kechroq - klassika davrida paydo bildi. U ion va devoriy orderiga nisbatan jimjimador va kirkam, kapitelli akanf darashti barglaridan tashkil topgan buketni eslatadi.

Grek orderlari antik dunyo davlatlarida. Uyg’onish davri va yangi dunyo me’morchiligida keng ishlatildi va rivojlantirildi.

Ilk arhaika ibodathonalari birmuncha past va uzunchoq qilib ishlangan. Ularning kirinishi vazmin va salobatli. Pestumdagi (Italiya) Gera ibodathonasi (er. av. VI asr irtalarida qurilgan) shu hususda harakterli korinfdagi Appolon ibodathonasi (er. av. VI asr ikkinchi yarmida qurilgan) perepter tipidagi doriy orderida ishlangan bilib, uning old tomonida 6 en tomonida 15 ustun irnatilgan. Bu ibodathonalarda sham arhaika me’morligining harakterli tomonlari ochiladi.

Efesdagi Artemida ibodathonasi ion orderida ishlangan, u shajmining kattaligi va badiiy bezagining serhashamligi bilan ajralib turadi.

KLASSIKA DAVRI ARXITEKTURASI. Eramizdan avvalgi V asrga kelib, Gretsiya izining siesiy, iqtisodiy va madaniy taraqqiyotining eng yuksak bosqichiga kitarildi. Bu taraqqiyot Eron-grek urushlaridan keyingi Afina davlatining kuchayishi va quldorlik demokratiyasining rivojlanishi bilan bog’liq. Urush grek polislarini Afina davlati atrofida birlashtirdi. Urushdan keyin sham Afina 150 dan ortik shashar-davlatlar ichida boshqarish imtiyozini saqlab qoldi. Gretsiya tuprog’iga tutashgan dengiz suvlarida shukumron bilib oldi. Bu yangidan-yangi bozorlarni qilga kiritishga Qora dengiz sohillaridagi mustamlakalari bilan oldi-sotdi ishlarini rivojlantirishga yangi imkoniyatlar yaratdi. Afina eramizdan avvlgi V asr irtalariga kelib, butun grek olamining eng yirik madaniy va iqtisodiy markaziga aylandi.

Grek klassikasi davrini shartli ravishda ilk klassika, yuqori va singgi klassika davriga bilinadi. Ilk klassika eramizdan avalgi 490-450 yillardagi eron-grek urushi davriga tig’ri keladi. Bu davr san’atida realistik tendentsiyalarnining ortib borishi bilan harakterlanadi.

Ilk klassika davrida kip me’morlik kompozitsiyalari yaratildi, ayrim shasharlar qayta tiklandi. Me’morlikda, asosan, peripter tipidagi ibodathonalar qurilishi etakchi irinni egallaydi. Ular kipincha doriy uslubida qurildi. Lekin ularning shar biri me’morning ijodiy yondoshishi natijasida iziga hos individual fazilatlar kashf etdi. Pestumdagi Gera ibodathonasi (er. av. V asrning birinchi choragi) bizgacha yahshi saqlangan. Unda ilk klassika me’morligiga hos fazilatlar kizga kirinadi.

Binoning nisbatlari bir-biriga uyg’un, detal’ va bezaklar iz irnida ishlatilgan. Lekin binodagi primetivlik va og’ir kirinish uni arhaika davri bilan bog’laydi. Egine orolidagi Afina Afayn ibodathonasi (er. av. 490 y.) va ayniqsa, Olimpiyadagi Zevs ibodathonasi izining nisbatlar garmoniyasi, badiiy bezagining nafisligi bilan harakterlanadi va grek me’morligining shoh namunalaridan shisoblanadi. Zevs ibodathonasi uchun ishlatilgan ustunlar uzaytirilib olinishi shisobiga binoga kirkamlik kiritilgan.

Ilk klassika davri me’morlik kompozitsiyalarini burtma tasvirlar bilan bezash san’ati Olimpiyadagi Zevs ibodathonasi burtma tasvirlarida yuksak darajaga kitarildi.

YUqori klassika. Er. av. V asrning ikkinchi yarmidan boshlab, Gretsiya siyosiy, iqtisodiy va madaniy ravnakining oltin davrini boshidan kechirdi. San’atning shamma turi va janrlari rivojlanib, yuqori klassika davri kishilarning estetik ideal shaqidagi tushunchalarini mukammal badiiy obrazlarda kirsatdi.

YUqori klassika davrida Afina akropoli izining tugal kirinishini egalladi. Perikl tashabbusi bilan Afinaning ichki qa’lasi-Akropol qayta tiklandi. Bu ka’la Eron-grek urushida vayron bilgan edi. Er. av. V asrning uchinchi choragida bu erda oq marmardan yasalgan grek me’morligining nodir durdonalari bilgan. Parfenon, katta darvozahona-Propiley, qanotsiz g’alaba ma’budasi Nikega atab qurilgang ibodathona (Nike Apteros) qad kitardi. Bu binolar badiiy bezaklarga boy bilgan.

Masalan Propiley devorlari davlatning jangovor itmishini tasvirlovchi suratlar bilan bezatilgan. Akropolning ochiq maydonida Afina haykali irnatilgan. Afina akropoli davlatning kuch-qudratini va ulug’ligini izida ifodalab, grek tarihida birinchi bor umum ellin birligini namoyish etuvchi me’morlik ansambli edi. Akropol’ tepaligining yon bag’rlarida qurilgan ibodathona va tomoshahonalar esa uni yanada mu’tabar, muqaddas dargoh darajasiga kitargan.

Grek klassikasi me’morligining beqiyos namunasi, akl-zakovot va afinaliklar homiysi bilgan Afina ma’budasiga bag’ishlangan Parfenon ibodathonasi shisoblanadi.

Er. av. 447-438 yillarda me’morlar Iktin va Kallikrat tomonidan qurilgan bu ibodathona afinaliklarning hazinasini saqlash uchun hizmat qiladi. Parfenon ibodathonasi bezak va haykallari esa davrning buyuk haykaltoroshi Periklning yaqin safdoshi Fidiy rashbarligida bajarilgan. Parfenon akropoldagi eng baland binodir. Bino uchun, asosan, doriy uslubida ishlangan peripter qabul qilingan, lekin unga qisman ion orderining elementlari kiritilgan.

Parfenon qarshisidagi Erehteon ibodathonasi me’mor Mnesikl tomonidan er. av. IV asrda qurilgan bilib, unda ion orderi ishlatilgan. Ibodathona kichiq peshayvonning ustunlari irnida kariatidalar deb nomlangan qizlar haykali bilib, ularning peshayvon tomini kitarib turgan paytlari tasvirlangan. Eramizdan avalgi V asr singgiga kelib, quldorlik demokratiyasi inqirozga yuz tuta boshladi.

Arzon qil meshnatining kipayishi erkin grajdanlar-dehqon va shunarmandlarning ahvolini og’irlashtira boshladi. Ular arzon qil meshnati bilan raqobatlasha olmas edilar. Mulkiy tengsizlik keskinlashadi, sotsial konflikt kuchayadi. Afina va Pelopones orasida boshlangan izaro urush bu inqirozni yanada kuchaytirdi. Makedoniyalik Iskandar bu inqirozdan foydalanib, grek polislarini iz davlatiga qishib oldi, shu bilan klassika davri izini umrini tugatdi.

Polislarning inqirozga yuz tutishi san’atda sham yuksak ideallarning yiq bilishiga, inson kuchi va gizalligiga bilgan ishonchini yuqolishiga sabab bila boshladi. Endilikda shahsiy manfaat ijtimoiy manfaatdan ustun kela boshladi. Albatta

bu davrda inson qiyofasini tasvirlash, uning gizalligini qiylash san’atda bosh mavzu bilib qoldi.

Keyinchalik me’morchilikda ibodathonalar qurilishi kamaydi, aksincha, katta tomashagoshlar, ijtimoiy binolar yaratildi. Bular ichida Epidavrdagi teatr diqqatga molikdir. Tepalik yon bag’riga ishlangan bu teatr bir vaqtning izida bir necha ming tomashabinni sig’dira olgan. Uning qoldiqlari shozirgacha mavjud. Bu davrda qurilgan kipgina binolar, asosan, boy zodogonlar buyurtmasi va didi asosida ishlangan.

SHunday yodgorliklardan Galikarnasdagi Mavsola maqbarasi, afinalik boy Lisikrat tomonidan irnatilgan me’morlik kompozitsiyasi diqqatga sazovordir. Uncha katta bilmagan Lisikrat yodgorligi kompozitsiyasi izining bejirim kirinishi, shu bilan birga, ulug’vor va monumentalligi bilan ajralib turadi.

Savollar

1. Qadimgi YUnoniston (Gretsiya) arxitekturasining necha va qanday bosqichlari bor?
2. Megaron bilan yunon ibodathonaliri tiplari orasida qanday bog’liqlik mavjud?
3. Order nima? Uning necha turi bor? Unda qanday umumiy va hususiy jishatlar mavjud?
4. Arhaika davri me’morligining qanday namunalariin bilasiz?
5. Klassika davri arxitekturasining shaqida gapirib bering.
6. Olimpiyadagi va Akragantdagi Zevs ibodathonalarida tektonika jishatidan qanday tafovut bor?
7. Afina akropoli inshoatlarida umum yunon g’oya qandy ravishda iz aksini topgan?
8. Teatrlar qanday qismlardan tashkil bilgan?
9. Afina akropoli ellinizm arxitekturasi jishatlari nimalarda kirinadi?

7-mavzu.
QADIMGI RIM ARXITEKTURASI.

Qadimgi Rim me’morchiligi Apenin yarimorollaridagi kipgina halqlar, jumladan, etrusklar, keyinroq Rim bosib olgan erlardagi boshqa halqlar arxitekturasi tasirida rivoj topdi. Uning ravnakiga, ayniqsa, grek arxitekturasi kuchli ta’sir itkazdi. Lekin rimliklar izga halqlar arxitekturasini izlashtirib, irganib, uni ijodiy boytdilar, shu arxitektura an’analarini rivojlantirib, uning yangi tipi va kirinishlarini sham vujudga keltirdilar.

Rimdagi tarihiy sharoit, ijtimoiy tuzum harakteri arxitekturaning g’oyaviy yunalishini belgilashda mushim rol’ iynadi. Rimda me’morlik etakchi irinni egalladi. Me’morlikda davlatning kuch - qudratini tarannum etildi. Rimliklar kipchilikkka miljallangan muhtasham binolar qurdilar. Bunday harakterdagi binolar bu davr uchun yangilik bildi. Me’morlikda rimliklarning akl-zakovati yaqqol namoyon bildi.

Bu me’morlik etrusk va yunon me’morlik san’ati traditsiyalariga, qisman qadimgi SHarq me’morligi san’ati an’analriga tayangan sholda rivojlangan. Uni yangi uslublar bilan boyitdilar. Ayniqsa, betonni ihtiro etilishi va ustun-tisin sistemasiga yangi konstruktsiyalar kiritilishi, ark, qubba va egri ravoqning erkin va keng qillanilishi faqat Rim me’morligida emas, balki jashon me’morlik san’atida sham shaqiqiy revolyutsiya bildi.

Bu sistema katta fazoviy kenglikni yopa oladigan, hona ichida katta fazoviy kenglikni yaratish imkoniyatini beradigan me’morlik kompozitsiyalarini vujudga keltirdi. Qadimgi Rim tarihi eramizdan avvalgi VI asrdan boshlanib, yangi eraning V asrigacha bilgan davrni iz ichiga oladi. Eramizdan avvalgi VI asrga kelib, Rim aristokratlari quldorlik respublikasiga aylandi.

U Apenin yarim orolini zabt etib, Irta er havzasida iz shukumronligini irnatgach, eramizdan avvalgi II asr irtalariga kelib, shu erdagi yirik davlatga aylandi. Bosib olingan erlardan boyliklarni Rimga olib kelinishi uning ravnaqida mushim rol’ iynadi, shu bilan birga, inqirozni sham tezlashtirdi. Mulkiy tengsizlik oshdi, ekspluatatsiyaning kuchayishi esa omma noroziligini keltirib chiqardi. Ayniqsa, qullar qizg’oloni (bilar ichida Spartak qizg’oloni mashhur) respublika davrining inqiroziga yuz tuta boshlaganini bildirdi. Uning irniga Rim imperatorlik davri egalladi. Bu davr eramizdan avvalgi I asr ohiridan yangi eraning 476 yiligacha davom etdi.

Bu 540 yil er. av. bilgan davrni iz ichiga oladi. An’anaviy Etruslar tipidagi ibodathonalar qurildi, injenerlik inshoatlari, yillar, kipriklar, akveduklar dastlab ular primetiv formaga ega bilgan. Er. av. II asr Rim respublikasi qurilishlari tehnikasida katta izgarishlar yuz berdi. Betondan ishlangan inshoatlar bunyod bildi. Arkali svodli konstruktsiyalar jadal rivojlanishi boshlandi. Arkali akveduklar, kipriklar qurila boshlandi. Uning proletlari ancha-muncha keng edi.

Jumladan ikki proletli Fabritsiya kiprigi Tibr daryosiga qurilgan Rimdagi kiprik er. av. 62 yili bu bizgacha saqlanib kelgan. Arkasining proleti 24, 5 m ga teng. Fuqoro qurilishi sohasida bu davrga kelib, qadimgi Rimda turar uylarni qurilishi boshlandi. Er. av. II asr irtalarida boy turar uylari vujudga keldi.

Bunga misol bilib, bu davr uchun saqlanib qolgan Pompeydagi uyni kirish mumkin, unda na faqat uncha katta bilmagan shovli atrium. Uning atrofida asosiy turar honalar joylashgan. SHamda atrium orqasida joylashgan peristil uncha katta bilmagan boq usutunlar bilan iralgan. Bu davrda turar uylar kompozitsiyasi ayvonli qilib tashkil qilingan. Bu ayvonlar tabiat bilan bog’langan. Boylar uchun hashamatli villalar qurildi. Yirik quldorlar uchun bunday uylar bilan bir qatorda bir butun kambag’allar turar uylari rayonlar, trushobalar qurildi. Bu trushobalarda eng elementar gigiena uchun sharoit yiq edi. SHashar maydonlari keng oldin savdo markazi bilgan maydonlar forumlarga izgartirilgan.

Rim me’morligining iziga hos tomonlari, uning asosiy tiplari Rim respublikasi davridayoq namoyon bildi. Doimiy urush va qirg’inlik, grajdan urushlari mantiqan aniq topilgan monumental me’morlik kompozitsiyalarida iz ifodasini topdi. Eramizdan avvalgi VIII asrda ishlangan mudofaa devorlari, mamlakatning turli qismlarini tutashtiruvchi tosh tishalgan keng yillarning sodda va jiddiy kirinishlarida davr rushi va qurishi san’ati harakteri kirinadi.

Jumladan, mashhur Appiy yili milodddan avvalgi 312 yilda qurilgan. Bu yilda Rim qishinlari janglarga borishdi. Mustashkam kiprik va osma suv kuvirlari (akveduklar) qurilgan. Rimliklar qadimgi Gretsiyaga va boshqa ellinistik davlatlar ustidan shukmron bila borgan sari ular kirgan binolar kipaya bordi va hashami kuchaydi. Miloddan avvalgi III-I asrlarda qurilgan ibodathona shashar va dala saroylari va boshqa binolar izlarining serhashamligi bilan ajralib turadi.

Rimliklar YUnon me’morligining order tizimini qabul kildilar va iz faoliyatlarida keng qilladilar. Rimliklar uchun eng bezakli korinf orderi sevimli orderga aylandi. YAngi kompozitsiya yanada hashamliroq murakkab kompozit orderini yaratdilar. Bundan tashqari Rimliklar etruslardan toskan orderini oldilar, bu order iz kirinishi jishatidan dor orderiga ihshasa sham lekin boshqa rim orderlarida bilgani kabi uning sham tag kursisi (pedistali) borligi, frizida metopa kiritilganligi va ustun uzagida konyulyuralarining yiqligi bilan ajralib turadi.

RIM IMPERIYA ARXITEKTURASI. Rim imperiyasining birinchi imperatori Oktavian Avgust shukumronlik qilgan yillar (meloddan avvalgi 27 yil melodiy 14 yillar) san’at va madaniyatning shaqiqiy rivojlangan bosqichi bildi. Rim davlatining oltin asri shisoblangan. Bu davrida nazariyotchi me’mor Vitruviy, tarihchi, Liviy tarihchi shoirlar Vergiliy va Goratsiylar ijod etdilar. Jamoat va ma’muriy binolar kiplab qurildi. Ayniqsa, Rimda qurilish jiddiy tus oldi.

Tarihchilar bu davrda imperatorning hizmatini tarif’lab «Avgust Rimni g’ishtdan qurilgan sholda olib, uni marmarga qoldirdi», - deb yozgan edilar. SHaqiqatdan sham bu davr hashamatli binolari nafis ustunlari, qolonnalari toqravoqli va gumbazli binolari favvoralari suv havzalari, yashil tabiat qiyinida aloshida tovlanib, uni yanada kirkam va hashamtli kirsatar edi. Bizgacha vayronalarda etib kelgan binolarning qoldiqlari hanuzgacha izining salobati va ulug’vorligi bilan hayratlantiradi.

Rim me’morligida I asrning ohiri va II asr boshlarida me’morlik majmualari kip qavatli binolar vujudga keldi. YUliy, YUliylar, Flaviylar va Sever kabi imperatorlar davrida qurilgan qoyatda katta saroylar zafar ustunlari, shu davr qoyasini badiyan ifodalovchi yodgorliklar sifatida harakterlidir. Me’morlik inshoatlaridan 81 yilda qurilgan Tit zafar darvozasidir. Keyinroq Septimiy Sever va Konstantinlarga sham atab shunday zafar darvozalar qurilgan. Markaziy maydonlar arxitekturasi boyishi bilan birgalar yirik inshoatlar kurilishi forumlarga davlat ahamiyati berildi. Rim arxitekturasining keyingi respublika davri imperiya davri arxitekturasiga itish davri bilib shisoblanali.

Eng yirik jamoa inshoatlari tantanaviy harakterga ega bilgan. TSezar’ forumi sham diktatorni madh etishga bag’ishlangan. SHu maqsadda jumladan tantanali simmetriya iqiga esa kompozitsiya. YUqorida joylashgan forum ichkarisidagi ibodathonadan iborat. Respublika arxitekturasi yutuqlarini basholashda shuni aytish kerakka, u realistik harakterga ega. Inshoatlarni yangi formalari yangi tehnikasi, Rimdan imperiya davriga meros bilib qolgan.

SHasharning markaziy maydonlari forumlari ayniqsa hashamdor bilgan. Rimning asosiy yullari shu forumlardan boshlangan uning markazida haykallar monumental ustunlar irnatilgan. Forumlar ichida imperator Troyan forumi aloshida ajralib turadi. Uni me’mor Appalador 107-113 yillarda qurdirgan. Bu forumlarning maydoni 116h95 metrlik tirtburchakni tashkil etgan. Irtasida 27 metrli ustun joylashgan. Qadimgi Rimning eng katta binolaridan biri Kolizey Amfitetridir. Kolizieey ulkan aval shaklida bilib, uning diametrlari 188h156 m ni tashkil etadi. Devorlarning balandligi esa 48, 5 metrni tashkil qiladi. Gladiatorlar jangi uchun miljallangan bu qurilmaga bir vaqtning izida 55 ming tomoshabin kira olgan. Rim me’morligining yana mushim yodgorliklaridan biri Panteon ibodathonasi shisoblanadi.

Me’mor Appalador Damashqiy tomonidan 118 -125 yillarda qurilgan bu bino antik dunyoning eng katta gumbazli binosi bilib, unda Rim me’morligining yutuqlari yaqqol kizga tashlanadi. Binoni tashqi kirinishi sodda uning old tomonini qizil granitdan ishlangan korinf ustunli peshtoq bezab turadi. En devorlari bezaksiz. Ansincha inter’er bezatilishiga aloshida e’tibor berilgan.

Poliga marmar etqizilgan, devorlari esa ikki yarusli bilib, birnchi yarusdagi chuqur tokchalarda rimliklar e’tiqod qilgan ma’budalarning haykallari qiyilgan. Ikkinchi yarus esa rangli marmardan ishlangan pilyastrlar (devordagi ustun shakli) bilan, bilib chiqilgan. Binoning tepa qismi badiy echimi sham diqqatga sazovor. Gumbaz osti yuzasida tirtburchak shaklidagi chuqurchalar (kessonlar) yuqoriga qarab kichrayib boradi.

Bu iz navbatida fazoviy kenglik tassurotini oshirshga hizmat qiladi. Tomoshabin nazarida gumbaz osti kengligi katta va cheksiz bilib tuyuladi. Gumbazning yuqori qismida qoldirilgan diemtri 9 m bilgan «Panteon kizi» deb nom olgan tuynuk honanin yoritish bilan birga kenglik tassurotini yanada oshirib, hona ichiga tantanovorlik va hashamtlilik bahsh etadi. Rim me’morligida paydo bilgan yangi tipdagi binolardan biri termlardir.

Imperator Karakala davridagi term (2211-216 yillarda qurilgan ayniqsa katta hashamatli bilgan. 11 gektr erni egallagan bu saroy dam olish va kingil ochish uchun miljallangan. Rim me’morligining singgi me’morligi rim forumidagi Maksensi bazilikasidir. 306-312 yillarda qurilgan bu bino antik davrning eng katta fuqorolik me’morligi namunasidir. Turli siyosiy yig’ilishlar itkazish savdo-sotiq ishlarini olib borish uchun miljallangan bu bino ichkaridan uch nefga (qismlarga bilinadi).

Savollar

1. Qadimgi Rim me’moriy tarihi necha bosqichni iziga oladi?
2. Qanday qurilish ashyolari va konstruktsiyalari tarqalgan edi?
3. Qadimgi rimliklarning qanday turar uylari bilgan?
4. Mushandislik inshoatlar shaqida nima bilasiz?
5. Qadimgi rimliklarda qanday iziga hos inshoat tiplar bilgan?
6. Rim imperiya davri arxitekturasi nimalar bilan harakterlanadi?

IKKINCHI BILIM.
IRTA ASRLAR DAVRI ARXITEKTURASI

8-mavzu.
IRTA ASRLAR DAVRI ARXITEKTURASI.

Er yuzida feodalizm formatsiyasining paydo bilishidan tortib, uning rivojlanishi va nishoyat, uning inqirozidan keyngi formatsiyaga irnini bishatib bergungacha bilgan davrdagi arxitekturani, odatda, irta asrlar arxitekturasi deyiladi.

Bu arxitektura turli mamlakatlarda turli vaqtda boshlangan va davom etgan. Jumladan, Evropada u Buyuk Konstantin podsholik qilgan davrdan (IV asr) boshlanadi. Uning dastlabki inqirozi esa XIII-XIV asrlardagi Italiyada shashar-davlatlarning vujudga kelishi bilan tezlashdi.

Evropadagi ayrim mamlakatlarda feodalizm VII-VIII asrlar va undan kech sham boshlanib, XVII asrning singigacha davom etgan (masalan Vizantiya, qadimgi Rus). Aksincha, sharq mamlakatlarda (Hitoy, Hindistonda) irta asrchilik bir muncha erta boshlangan. Lekin uning inqirozi chizilib ketib, XIX asrgacha va undan keyinroq sham davom etgan. Irta asrlar insoniyat kamolotining mushim davrini ifodalaydi.

Bu davr keyingi jahon halqlari iqtisodiy va milliy madaniyatining rivojlanishida mushim bosqich bildi. Uning taraqqiyotini tezlashtirishda izining kuchli hissasini qishdi. Irta asr arxitekturasi iz harakteri jishatidan ommaviy arxitektura bilib, uning yaratuvchisi esa halqdir. Gap shundaki, irta asrlarda arxitektura keng halq ommasiga qaratilgan.

Quldorlik davrida jamiyatning ma’naviy fuqorolik huquqlaridan mahrum bilgan qul irta asrlarda huquqsiz hijaynga qaram bilib qolgani holda jamiyat a’zosi deb tan olindi. Quldorlik tuzumining inqirozga yuz tuta boshlagan davrida paydo bilgan tenglik tushunchasi bu davrga kelib, yanada barralla jarangladi.

Natijada irta asr dehqonlari yagona jamoa, shasharlarda esa shashar kommunasi atrofida birlashib, feodallarga qarshi chiqa boshladilar. Feodalizmning paydo bilishi u bilan bog’liq bilgan mashalliy ishlab chiqarish kuchlarining yuzaga kelishini, yirik shashar va qishloqlardan uzoqdagi joylarga sham madaniyat yutuqlarining kirib kelishi ta’minlandi.

Mamlakatning keng omma orasiga sing'ish davri boshlandi. Omma sham shu madaniyatni yaratuvchi kuchiga aylandi. SHu davrdan boshlab, milliy, iziga hos arxitektura shakllana bordi. Ikkinchi tomondan, irta asrlarda din feodallar ustidan shukumron va shu bilan birga, ularning himoyachisi bilib qoldi.

Ommani shukumron sinfga tobe qiluvchi qurolga aylandi. SHu maqsadda din tarqibotchilari arxitektura imkoniyatlaridan iz faoliyatlarida foydalanadilar va davrning asosiy buyurtmachisiga aylanib, uning iziga hos tomonini belgilashda mushim rol' iynadilar.

Buni hristian dini tarqalgan erlarda cherkovlar, islom dini mamlakatlarida masjidlar, buddizm mavjud bilgan joylarda budda va uning shayoti bilan bog'liq ziyoratgoshlar, ibodathonalar paydo bilishi, uning konstruktiv tizilishi, harakteri, badiiy bezatilishida kirish mumkin. Irta asrlarda me'morchilik etakchi irinni egallaydi.

Bizgacha irta asrlar me'morlik san'atining juda kip nodir yodgorliklari saqlanib qolgan. Bu yodgorliklar, ayniqsa, monumental me'morlik san'ati irta asrlar ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy shayotini irganishda mushim irinni egallaydi.

Ular davrning diniy, falsafiy kurashlarini aks ettiribgina qolmay, inson aql-zakovatining qudratini ulug'laydi.

Bu davrda qurilgan Evropadagi ibodathonalar, musilmon sharqidagi hashamatli masjidlar, buddizm yodgorliklari irta asr tafakkurining mashsuli, insoniyat tarihining haykali sifatida hanuzgacha kishilar qalbini tilqinlantiradi. Buyuk inson aql-zakovati qudratiga ta'zim etishga da'vat etadi.

Savollar

1. Irta asrlar arxitekturasi bilan qadimgi dunyo arxitekkturasi irtasida qanday munosabat bilgan?
2. Irta asrlar me'morligida qanday binolar arxitekturasi etakchilik qilgan?
3. Irta asrlar me'morligining ramziyligiga nimalarda kirinadi?
4. Irta asrlar arxitekturasida qirg'on arxitekturasining irni qanday bilgan?

9-mavzu.
VIZANTIYA ARXITEKTURASI.

Irta asrning mushim madaniyat ichoqlaridan biri Vizantiya davlatidir. SHarqiy Rim imperiyasida 395 yili vujudga kelgan bu davlat 1453 yilgacha yashadi. Varvarlar hujumidan bir muncha chetda bilgan bu davlat uzoq vaqt antik shayoti va madaniyati an'analarini saqlagan holda, asta sekinlik bilan yangi farmatsiyaga-feodalizmga ita boshladi.

Bu erda antik arxitektura an'analari e'zozlandi va davom ettirildi. SHu bilan birga, bu an'analar mustashkamlanib borayotgan feodalizm qoyalari, hristian dini idealogiyasi bilan boyitildi.

Vizantiya arxitekturasida ideal obrazga ega bilgan munosabat iz kiymatini

saqlab qoldi.

Vizantiya me’morchiligining iziga hos tomonlarini IV asrda uning maydoniga hristian dinining kirib kela boshlagan davridan shakllana boshladi.

Bu hususiyat Vizantiyaning dastlabki gullagan davri VI-VII asrlarda yaqqol namoyon bildi. Konstantinopol’ bu davrda katta Vizantiya imperiyasining faqat siyosiy markazi emas, balki madaniy ichog’iga sham aylandi. «Ikkinchi Rim» deb nom olgan bu shasharda monumental qurilish san’ati rivojlandi.

Bu erda hashamatli monastir’ va ibodathonalar ansambilini yaratish etakchi irinni egallaydi. Bu ansambl’ tiplari rang-barang. Ayniqsa, Vizantiya uchun antik ijtimoiy ma’muriy binolarni qurish san’ati an’analari asosida qurilgan markaziy gumbazli va chiziq bazelika tipidagi ibodathonalar qurilishi harakterlidir.

Bu binolarda ichki inter’erning fazoviy kengligi hristian ibodati talabi asosida echilgandir. Bu binolar tashqi kirinishidan sodda, vazmin, lekin ichki kenglik nishoyatda nafis va serhashamdir. SHu maqsadda me’mor inter’er uchun yorqin, serjilo marmar, oltin va shunga ihshash qimmatbasho materiallardan keng foydalangan. Nur va soyaning hona ichidagi mosligi unga aloshida sirli va seshirli kuch bahsh etgan.

Ilk Vizantiya ibodathonasining namunasi-Ravennadagi uch nefli Sant Apollinare Nuovo bazelikasida shu hususiyat iz ifodasini topgan. CHiziq bazelika tipida ishlangan bu ibodathonaning markaziy keng nefi tepadagi darchalardan tushayotgan nurlar shisobiga yanada tantanavorlik kashf etadi. In neflar ustunlarning ritmini yanada oshiradi. Asosiy diqqatni diniy marosimlar itadigan maydonga yunaltirilgan.

Avennadagi markaziy qubbali San Vitale cherkovi (521-547) ning ichki qismi devor va pollari rangga boy mozayika bilan bezatilgan, rangli marmar bilan pardozlangan. Vizantiya me’morligi uslubi grek va rim me’morligi traditsiyalarining mashalliy traditsiyalar bilan uyg’unlashishidan vujudga keldi.

Jumladan, Konstantinopoldagi Safiya ibodathonasi iz konstruktiv tizilishi jishatidan Panteon ibodathonasi konstruktsiyasiga ihshab ketadi, lekin bu ihshashlik bir muncha yashiringan holda talqin etilishi bilan harakterlanadi.

Vizantiyaliklar grek-rim ark-gumbaz sistemasidan sham iz maqsadlarini ifodalash uchun foydalanganlar. Vizantiya me’morligida hona kengligiga aloshida e’tibor berilishini takidlash lozim. Inter’er fazosi aktiv, ta’sirchan, hayajonli. Hona ichining kengligi, cheksiz va ulug’vor bilib tuyulishi, serhashamliligi bilan kishiga psihologik ta’sir itkazishga qaratilgan. Vizantiya me’morligi va madaniyati jashon halqlari me’morligi san’atini madaniyatini rivojlanishiga katta ta’sir itkazdi. Jumladan, bu madaniyat janubiy slavyanlarga iz ta’sirini kirsatdi. Qadimgi Rus arxitekturasi va madaniyati taraqqiyotida mushimrol’ iynadi.

Savollar

1. Vizant me’morligi qadimgi Rim me’morligining vorisi ekanligi nimalarda kirinadi?

2. Konstantinopoldagi Sufiya ibodathonasining shajmiy-fazoviy va konstruktiv tuzilishlari qanday?
3. Ilk Vizant davriga mansub markaziy kompozitsiyaga ega bilgan qanday ibodathonalar bor?
4. Salbsimon gumbazli ibodathonalar qanday rivojlanish bosqichlarini itdi?

10-mavzu.
ARAB MAMLAKATLARI ARXITEKTURASI.

Arabiston yarim orolida madaniyat juda qadim zamonlarda vujudga keldi. Bu erda er. av. minginchi yllardayoq boy quldorlik davlatlari mavjud bilgan. Arabiston aholisining kipchilik qismi chorvachilik bilan shug'ullangan. VII asrning boshlariga kelib, arab jamoasi ichida sodir bilgan ichki sinfiy vaziyat, tabaqalanish Arab davlatining vujudga kelishiga sabab bildi. Arab jamoasining siesiy birlashishi VII asrning boshlarida yangi islom dini bayrog'i ostida bordi.

Bu dinii asoschisi Mushammad bilib, uning davomchilari arabcha «muslimlar» - «musulmonlar» deb yuritila boshlandi. Dastlabki davrlarda Mushammad va uning vorislari turadigan joy Arabistondagi Madina va Makka bilgan. VII asrda arablar Falestin, Suriya, Mesopotamiya, Misr, Eron erlarini bosib oldi. VIII asr boshlariga kelib esa, arablar Pireney yarim orolidan tortib, SHimoliy Afrika, Kavkaz va Irta Osiyo erlarigacha qilga kiritib, Ispaniya erlaridan to Hindistongacha chizilgan katta arab davlatini-shalifalikni tashkil etdilar.

Lekin arab davlati siyosiy birlik jishatidan juda zaif edi. SHuning uchun IX-X asrlarda shalifalik qator feodal davlatlarga parchalanib ketdi. Irta Osiyo, Kavkazorti, Misr va Maqrib esa, arab davlati shukumdorligidan ozod bildi.

YAqin SHarqda sodir bilgan sotsial-tarishiy jarayon SHimoliy Afrika va Old Osiyoda yangi arab millatini Suriya, Iroq, Misr, Tunis, Jazoir, Marokash kabi arab davlatlarini yuzaga keltirdi. Bu davlatlarning madaniyati me'morchiligi iziga hos yilda rivojlandi. Arab mamlakatlarida feodalizm taraqqiyotidagi yil va usullarning bir-biriga yaqinligidir. SHalifalik davrida fuqoro va din bilan bog'liq binolar qurish avj oldi. SHu davrdagi shasharlar qator yangi tipdagi binolar bilan boyidi. Masjid,

madrasalar, karvonsaroy va minoralar, tim va saroylar «musulmonlar» shasharining iziga hos tomonini belgilovchi mushim va ajralmas elimentlarga aylandi.

VII asrda arab masjidi tipi yuzaga keldi. Bu masjid tashqi kirinishi jishatidan mustashkam minorali, atrofi g'isht bilan iralgan qal'ani eslatadi. Kompozitsiyasi asosi tirtburchak yoki kvadrat shaklidagi shovli bilib, uning atrofi esa ustunli ayvonlar bilan iralgan. Arab mamlakatlarida tirt ayvonli, markaziy qubbali masjidlar sham mavjud bilgan. Irta asrlar arab me'morligida madrasa, shifohona, kutubhona binolari, maqbaralar qurish keng yoyilgan. Damshqdagi Omeyadlar masjidi (7O5-715) arab me'morligining dastlabki namunasi shisoblanadi. Bu masjid qadimgi hristian bazilikasini qayta qurish shisobiga musulmon diniy binosiga aylantirilgan.

Ilk arab me'morligining iziga hos tomoni, ayniqsa, Koshiradagi Ibn Tulun (876-879) masjidda namoyon bildi. Deyarli bir gektarga yaqin (92h92 m) kvadrat shaklidagi shovli nayzasimon arkli ayvonlar bilan irab chiqilgan. Ayvon ustunlari mustashkam tirtburchak minorasimon shaklda ishlangan. Masjid juda katta bilib, unda bir vaqtning izida mingdan ortiq odam namoz iqiy olgan. Masjidning bezatilishi sham sodda va qat'iy. Uning devorlari, arka va karnizlari iymakorlik san'ati bilan pardozlangan.

Arab mamlakatlari arxitekturasi tarihi uch davrga bilinadi:

1. Makka-Madina bu davr musulmonchilikkacha shamda ilk musulmon Arabistoni VI-VII asrlar davri.

2. Damas (Siriya) 661-750 yillarda Ummaviylar shukumronligi davri.

3. Bogdod (Eron, Mesopotamiya) Abbosiylar shukumronligi davri (750-1055 yillar) bu shalifatni turklar tomonidan bosib olinishi bilan tugaydi.

Arabistonda musulmonchilikkacha bilgan davrda kiplab qabilalar kuchmanchilik qilib yashardilar. Faqatgina bir qismi itroq shayot kechirardi. Arabiston yarim oroli qismida qizil dengiz biylarida deshqonchilikni rivojlantirish mumkin bilgan. SHu erlarda dastlabki shasharlar vujudga keldi. SHasharlar asosan karvon yillari biyida rivojlandi. SHunday qilib YAtrib, Makka, Maqrib, Sana va boshqalar vujudga keldi.

Ummaviylar shukumronligi doirasi kengayib, Iskandar Makedonskiy va Rim imperiyasidan ustun kelib, arablar dastlab bosib olingan erlarda sharbiy lagerlar qurdilar. Keyinchalik ular irnida yangi shasharlar qad kitardi. SHiraz, Kufa, Bakra ikki daryo oraliqida Fustat, Kair, Ramla. Ummaviylar davrida shalifalik markazi Madinadan Damashqqa kichdi. Damashq asosiy siesiy, savdo –sotiq, madaniy-maishiy markaz bilib tez isdi. Bu erda masjidlar, saroylar kiplab qurildi. SHashar markazi mayda hunarmand turar uylari bilan iralgan. VIII asrda kiplab feodal saroylari qurilishi avj oldi. Bunga masjid, shammom, turar joy shamda shizmat honalarini iz ichiga oluvchi komplekslar vujudga keldi. Bu saroylar odatda kvadrat shaklga ega. Ularda eng mashshuri Ioraniyadagi Mshatta saroyi (XIII asr).

750 yili Ummaviylar irnini shalif Abbos egallaydi. (750-1055 yillar) Abbosiylar shukumronligi davri boshlanadi. Siyosiy shayot markazi Suriyadan Mesopotamiyaga kichiriladi. YAngi shalifani poytahti Bogdod shisoblanadi. Arab davlati Bogdod shalifaligi davrida (XIII-IX) izining eng gullagan davriga erishdi. SHalif

Mansur, Horun-ar Rashid, Al-Mamunlar ta’siri davrida shasharlar qurilishi, sovdo-sotiq, shunarmandchilikni rivojlanishi yuksaldi. Bogdod shashri aylana shaklida qurilib shakillandi. Uning territoriyasini diametri 2, 5 kv. km. SHalifani saroyi shashar markazida joylashagan.

UMMAVIYLAR DAVRI. Kaaba qadim tarihga ega 6h9 m keladigan zamzam suvi qudug’i bilgan. 608 yili Kaaba binosi qurilgan, uning devorlari tosh va yog’ochdan qurilgan. Tomi esa oltita ustunga tayangan. Uning tomi va devorlari hristian farishtalari tasvirlari bilan bezatilgan. 684 yili Kaaba engindan sing yangitdan qurildi. U endi toshdan qurildi, shamda mozaika bilan bezatildi.

ABBOSIYLAR DAVRI. 847-859 yili SHalif Mutavakill tomonidan katta masjid qurildi. Planda tig’ri tirtburchak shaklida, devorning qalinligi 2, 65 m pishiq g’ishtdan ishlangan. 240h156 m. 849-859 yili SHalifa Mutaza-Balkuvara saroyi qurildi. Devorlari kvadrat 1250h1250 m. Minoralar bilan mustashkamlangan. 1227-1232 yili katta ikki qavatli Mustaksiriya madrasasi qurildi. Madrasada juda katta kutubhona, kasalhona, shammom joylashgan. XIII asrda Iroqda baland gumbazli mavzoleylar qurilishi avj oldi. Zubayda mavzoleyi shular jumlasiga kiradi. Bu maqbara Horun ar-Rashid hotini maqbarasi.

Binoni shajmi sakkiz qirradan iborat. Maqbarani tarhi tirtburchak shaklida. 641 yili Amr nomli harbiy Misrda shalifatni birlashtirdi. Uning nomi bilan ataladigan masjid qurildi. Amr masjidi shalifatni markaziga aylandi. Planda tig’ri tirburchak 29h17 m. 672 yili Amr masjidi kengaytirildi. Masjid burchaklari minoralar bilan mustashkamlandi. 827 yili masjid ikki barobar kengaytirildi. Masjid balandligi 9 m. Masjid mozaika bilan bezatilgan.

Mamlyuklar shukumronligi davrida Kair islomni tayanchi, ajoyib shasharlaridan biri edi. Mamlyuklar davri-Misr arxitekturasini chiqqisi shisoblanadi. Mamlyuklar shukumronligida sulton Kalaun (1279-1290yillar) dinastiyasi tizilgan. Uning davrida juda katta ansambl qurildi. Ansamblga masjid, madrasa, Sulton Kalaun maqbarsasi kirgan. Ansambl 1285 yili Fatemidlar saroyi irnida qad kitardi. Madrasa bilan maqbara ensiz koridor bilan ajratilgan. Masjid mehrobi tilla mozaika bilan bezatib ajratilgan. Mamlyuklar davri arxitekturasining eng katta va ajoyib inshoati Sulton Hasan masjidi (1356-1363 yillar). Masjid ansambli judda katta tig’ri bilmagan formaga ega. Uzunligi 150 m. Madrasa plani klassik kirinishga ega. Madrasa 32h34, 6 m. keladigan shovliga ega.

Kaitbiy ansabli XV asrning eng ajoyib inshootidir. Masjid maqbara Kaitbiyga bag’ishlangan 1472-1474 yillar. Masjid planda krest shakliga ega. SHovli yopiq, fonar bilan yoritilgan. Maqbara gumbaz bilan berkitilgan. Masjid burchaklari nozik minoralar bilan mustashkamlangan.

Mushammad Ali masjidi 1830-1848 yili me’mor YUsuf tomonidan qurilgan. Gumbazning diametri 21 m. Balandligi 52 m. Tarz burchaklari nozik minoralar bilan bezatilgan. Masjid oq marmarli 46h46 m li shovliga ega.

MAG’RIB ARXITEKTURASI. Arablar izi bosib olgan g’arbdagi Misr sha-

shrini Mag'rib deb atadilar. Mag'ribda bazilika tipidagi masjidlar qurilgan. Minoralarning dekori, formalari iziga hos kirinishga ega. Gumbaz asosan bezak vazifasini itagan. Gumbaz faqatgina tom ustiga irnatilgan. Nef arka ustunlariga tayangan. Mag'rib me'morlari rimliklar tajribasidan foydalanib, kipriklar, akveduklar kirganlar. Maqrib me'morligida Suriya, Mesopotamiya, Iroq arxitekturasi formasi, bezagi iz aksini ta'sirini itkazdi.

Mag'ribning eng katta masjidi Kayruan shisoblanadi. Masjid binosi bizilib ketgan. U yangitdan 685 yili qurilgan, shamda shimolga qarab 724-743 yillar Halif Hoshim tomonidan kengaytirldi. 836 yili amir Ziyaiden Olloh masjidni buzdirib tashlab, uni yangitdan qurdirdi. Masjid plani romsimon tirtburchak shaklida 135h80 m. 991-955 yillar Tunisda Zaytunada masjidi qurildi. Kayraunadagi Sidi Okba masjidiga ihshash qilib qurilgan. Masjid gumbazi shamda kirish qismi 998 yili boshqatdan qurilgan. Masjid asemmetrik zalga ega. Tekis krest shaklidagi neflardan iborat. Sidi Okbadgi minoralar ihshash, lekin ularning bezagi nozik va boy kirinishga ega.

X-XI asr Tunisda yana bir necha masjidlar saqlanib qolgan. Tunisda, Qubba, Beni, Horasan ularning fasadlari simmetriya iqiga ega. Tunis turar uylari iziga hos harakterga ega. Matamata rayonida shozirgacha er osti turar uylari saqlanib qolgan. Ular 5-6 m. kv. shovli joyni egallaydi.

Jazoir arxitekturasini kirib chiqamiz.

1007 yili Kala Beni poytahtiga asos solindi. SHashar strategik jishatdan juda yahshi joylashgan. SHashar 7 km. notekis poligonni iz ichiga oladi. Arkning SHarq tomonida Djerava nomli kvartal joylashgan. Djervavning sharq devori tomonda katta kvadrat kasr Makkor nomli minora 20h20 m qurilgan. SHashar markazida keng saroy kompleksi joylashgan. Komplksning kengligi 200 m, uzunligi 160 m. Boy va rango-rang bezaklar bino kirinishiga yana chiroy qishib turibdi. Mozaika, marmar, iyma marmardan keng foydalanilgan. Saroy shimolida 60h54 m. li masjid binosi joylashgan.

1096 yili Jazoir qurilgan katta masjid planining oddiyligi bilan ajralib turadi. Planda tig'ri tirtburchak uncha katta bilmagan hovliga ega. SHimoliy-SHarqiy burchagiga 1322 yili minora qurilgan.

Al-Ayyubad qishlog'ida uncha katta bilmagan ansambl bor. Bu kompleks Sidibu Mediev mavzoleyi(1361 y.), masjidi (1330 y), shamda minoradan (XII-XIII asr) iborat. Bu kompleksdagi binolar izining boy dekorativ bezaklari bilan ajralib turadi.

Savollar

1. Arab mamlakatlari irta asrlar arxitekturasi tarihi necha davrga bilinadi?
2. YAqin va Irta SHarq arxitekturasida qanday inshoatlar tiplari, konstruktsiyalari va bezaklari mavjud bilagan?

3. Misr arxitekturasining bosqichlari qanday inshoatlarda namoyon bilgan? Bu inshoatlarni qanday jishatlar birlashtirib turadi?
4. Mag'rib arxitekturasi namunalariining iziga hos jishatlari nimalarda?

11-mavzu.
TURKIYA ARXITEKTURASI.

XI asrda saljuk turklari (Irta Osiyodagi kichmanchi turkiy qabila) Kichik Osiyoning kattagina qismini bosib olib, mustaqil feodal davlatini tashkil etdilar. Qabila Kichik Osiyoning kattagina qismini bosib olib, mustaqil feodal davlatini tashkil etdilar.

Unga saljuk sulolasi vakillari rashbarlik qildilar. XIII asrga kelib, bu davlat Irta er dengizi shavzasi shamda qora dengiz soshillarini sham egallab, qudratli davlatlardan biriga aylandi. SHu siyosiy, iqtisodiy taraqqiyot davrida arxitektura va madaniyat sham jiddiy rivojlandi.

SHashar qurilishi kengaydi. Savdo-sotiqning isishi, shunarmandchilik, mashalliy dekorativ san'at ravnaqiga sham ajoyib ta'sir itkazdi. Kulolchilik, gilam tiqish, metalldan badiiy buyumlar yasash soshasida yutuqlar qilga kirtildi. Bu san'atlar mashalliy an'analar asosida shamda Kichik Osiyodagi yaqin qishni mamlakatlar, ayniqsa, Kavkazorti, Eron, Iroq ta'sirida shakllandi. Mug'il galalarining is'tibdodi Turkiya erlarining qator mustaqillika ega bilmagan feodal erlariga parchalanishiga sabab bildi. Lekin XIV asr boshlarida katta bilmagan knyazlik asta-sekin

iz erlarini kengaytirib, tezda Usmon imperiyasi deb nom olgan davlatga aylandi.

SHu davrda Turk madaniyati, arxitekturasi sham iz taraqqiyotining yangi bosqichiga qadam qiydi. Me'morlik, tasviriy va amaliy san'atda mushim nodir asarlar yaratildi. Bu me'morlikning shakillanishida saljuq davri me'morligi an'analari mushim rol' iynadi. SHu bilan birga, Vizantiya me'morligi sham shu davr me'morligiga uning harakteriga sezilarli ta'sir itkazdi. Bu ta'sir turklarning Konstantinopolni bosib olganlaridan sing boshlandi.

Turk me'morlari binolarning shaklan aniqligi, nisbatlarining bejirimligi va qubbali binolar qurish ishi bilan katta muvaffaqiyatga erishdilar. Ark qirralari, dekorativ tokchalarga, ravoqlarni bezab tirgan stalaktitalar qurilgan binolarning nishoyatda jimjimador bilishiga shizmat qiladi. Naqshlar turli geometrik shakllardan chalkashib ketgandek qilib ishlangan. Isimliklar dunyosidan olingan shakllardan tashkil topgan. Naqsh va rel'eflar epigrafik yozuvlar bilan aralashib ketgan.

Bino bezagida devorlar rangiga sham aloshida e'tibor beriladi. Me'morlik ravnaqi dekorativ san'at tarmoqlarining rivojlanishiga ta'sir qildi, yog'och iymakorligi borasida yuksak chuqqiga erishildi. Usmoniylar davri me'morligining dastlabki bosqichida bevosita saljuk me'morligi an'analari rivojlantirilgan bilsa sham keyinroq Konstantinopol' erlarini bosib olgandan keyin, Vizantiya me'morligi an'analari keng irin egallay boshladi. Turk me'morlari Vizantiya ibodathonalarini qurish printsiplarini qabul qilib, uning kirinishiga yangi badiiy mazmun kiritdilar.

Bu davr turk me'morligida katta gumbazli binolar qurish, binoning ichki fazoviy kengligiga aloshida e'tibor berish kuchaydi. Bu hususda Istambuldagi Sulton Boyozit II masjidi kirinishi va planirovkasi diqqatga sazovordir.

Turkiya amaliy san'ati bilan shushrat qozandi. Kylolchilik, tiqimachilik, gilam tiqish, metaldan qurol aslasha yasash borasida erishilgan yutuqlar aloshida irin egallaydi.

Feodal davri Turk me'morligi YAqin SHarq badiy shayotida mushim rol' iynaydi. Turk me'morlari yaratgan me'morlik yodgorliklari qishni mamlakatlarga ta'siri kuchli bildi. Keyinchalik turk me'morlari yaratgan saroy va masjidlar tipida arab mamlakatlarida, Bolqon yarim oroli va Krimda kiplab binolar qurildi.

Savollar

1. Turkiya arxitekturasida qaysi arxitektura kiproq ta'sir kirsatadi?
2. Koniya sultonligi arxitekturasining asosiy jishatlari nimalardan iborat?
3. Istambuldagi Sulton Boyazit II masjidi arxitektura qanday sifatlari bilan harakterlanadi?
4. Hija Sinonning qanday asarlarini bilasiz?

12-mavzu.
OZARBAYJON ARXITEKTURASI.

Irta asirchilik bu erda IV-V asrlardan boshlandi. Bu davrda Ozarbayjon sosoniylar davlati tarkibida edi.

Ilk feodalizm davrida Ozarbayjonda asosan eski shasharlarni kengaytirish, yangi shasharlarni qurish borasida sezilarli ishlar olib borildi. Ilk feodalizm asri san'ati, ayniqsa, me'morchiligi kiproq yaqin qishnilari Armaniston va Gruziya arx-itekturasiga yaqin bilgan. VII asrda arablarning Ozarbayjon erlarini bosib olishi un-ing me'morchilik san'ati va madaniyatiga katta ta'sir itkazdi.

Bu erlarda islom dinining tarqalishi esa u bilan bog'liq bilgan masjid, kar-vonsaroy va boshqa me'morlik yodgorliklarining vjudga kelishiga sabab bildi. Ni-zomiy davri deb yuritiladigan XII asr va XIII asrning boshlari Ozarbayjonning irta asr san'ati va me'morchiligida, amaliy san'atida, madaniyati taraqqiyotida aloshida irin egallaydi.

Bu davrda hunarmandchilik rivojlandi. Qator shasharlar yirik madaniy markazga aylandi. Ozarbayjon madaniyatining yirik vakillari shu erlarda yashab ijod kildi. Bular ichida Hoqoniy, ayniqsa, Nizomiddin Ilyos Nizomiy Ganjaviy (1141-1209) aloshida irin tutadi.

Ular iz asarlarida materialistik dunyoqarashni ilgari surdilar, meshnat ashliga zir hurmat bilan qaradilar, ularni iz asarlarida kiyladilar.

Bu asrlarda me'morchilik va tasviriy san'at (miniatyura) borasida sham katta yutuqlar qilga kiritildi. SHu davrda shakillangan monumental me'morlik printsiplari keyingi bir necha asr mobaynida iz qiymatini yiqotmadi.

XI-XIII asrlarda Ozarbayjonning kipgina shasharlarida qurilish jadal rivojlandi. SHashar devorlari, mudofaa qal'a va minoralari, saroy, minorali masjidlar, maqbara, shammom va shunga ihshash binolar qurildi.

Siniq kal'a, Qiz minora, YUsuf ibn qussir va Mimin-hotin maqbaralari shu davrning nodir yodgorliklaridandir. Mig'il galalarning Ozarbayjon erlariga hujumi uning san'ati taraqqiyotini tuhtatib qiydi. Lekin bu uzoqqa chizilmadi. XIV asr ir-talarida SHirvon shoh davlati SHimoliy Ozarbayjonda izining mustakilligini irnatdi.

XIV-XV asrlarda monumental me'morchilikda kizga kirinarli yodgorliklar yuzaga keldi, minorasimon maqbaralar qurildi. Bular ichida qoraboqlar va Bardos qishloqlaridagi maqbaralar diqqatga sazovordir.

Bokudagi SHirvon shoshlar saroyi XV asr monumental me'emorligining mashshur namunalaridandir. Eski shasharning eng baland joyiga qurilgan bu saroy ansambli bir necha in yil mobaynida qurilgan bilsa sham, badiiy jishatdan yashlit bilib kirinadi.

Saroy ansamblidagi turli shajm va shakillar ilchamining izaro mutanosibligi, peshtoq, qubba va minoralarning ajoyib ritmi butun ansambl badiiyligini oshirishga hizmat qiladi. Iyma naqsh va g'ishtlarning terilishi binoning badiiy-emotsional tomonini oshirishga shizmat qiladi.

Bu ansambl me'morligida Kichik Osiyo, Eron me'morligi an'analari ta'siri borligi seziladi. Lekin izining kompozitsion tizilishi va bejirimligi jishatidan tengi yiqdir. Irta asrlar Ozarbayjon tasviriy san'ati ichida miniatyura aloshida irin egalladi va izining eng gullagan davrini boshidan kechirdi.

Savollar

1. Ozarbayjon arxitekturasining necha rivojlanish bosqichlari va qanday asosiy ikki me'morlik maktablari bor?
2. SHervon-Ansheron me'morligining hususiyatlari qaysi inshoatlarda iz ifodasini topgan?
3. Bokudagi SHervon shohlar majmuasiga qanday inshoatlar kiradi?
4. Nashichevon me'morligining hususiyatlari qanday inshoatlarda iz ifodasini topgan?

13-mavzu.
ERON ARXITEKTURASI.

Irta Osiyo va Eron irta asr madaniyatining mushim ichoqlaridan shisoblanadi.

Feodalizm davrida Irta SHarq mamlakatlari halqlari arxitekturasi Irta Osiyo, Kavkazorti va Eroning antik davri arxitekturasi an'analariga suyangan holda rivojlandi. VII-VIII asrlarda bu mamlakatlar erlarning arablar tomonidan, keyinroq XI asrda turklar, XIII asrda mig'illar tomonidan bosib olinishi bu erdagi halqlar arxitekturasiga, uning taraqqiyotiga iz ta'sirini itkazdi. Buni arablar istelo qilgan erlarda islom dini tarqalishi va shu din bilan boqliq holda diniy me'morlik binolarining paydo bilganligi va rivojlanishini kirish mumkin.

Dastlab shunday diniy binolar bevosita arab me'morligi an'analarida qurildi. Ustunli masjidlar shudar jumlasidandir. Lekin tezda arab halifaligiga kirgan mamlakatlar me'morligida iziga hos kirinish paydo bila boshladi. Arab me'morligi an'analari ijodiy irganilgan holda mahalliy me'morlik an'analari bilan boyidi, me'morlikning yangi turi paydo bildi. Tirt ayvonli binolar qurilishi bu davrda keng tarqaldi. Bu tipdagi binolar diniy me'morlikda (masjid, madrasa) shamda fuqoro me'morligida (saroy, karvonsaroy) keng foydalanildi.

Tirt ayvonli binolar odatda katta tirtburchak shaklida qurilgan bilib, uning irtasi shovli, tirt tomoni esa shovliga qaratib qurilgan nayzasimon arkali ayvon bilan irab chiqilgan. Masjidning old tomonida katta peshtoq va minoralar mavjud. Bulardan tashqari, bu erlarda peshtoqli-qubbali binolar sham kiplab qurilgan. XII asrda qurilgan binolarning kipgina qismi, asosan pishiq g'isht va turli shildagi terrakota plitaplari bilan bezatilgan. Keyingi asrlardan boshlab sirli sopol plitalar, geometrik shamda isimliklar dunyosi elementlaridan tizilgan naqshlar bilan bezash keng tarqaldi.

Eronda feodalizm V-VI asrlardan boshlandi. Bu davr (VII asrgacha bilgan davr) me'morligi quldorlik davri me'morligi an'analari bilan bog'liq. VII asrda arablarning Eronga kirib kelishi shu erdagi feodal madaniyat taraqqiyotini birmuncha sustlashtiradi. Arab me'morligi ta'sirida VIII-IX asrlarda bu erda masjidlar qurilishi keng rivojlanadi. IX asrdan boshlab, Eron arablarga qaramlikdan qutula boshlaydi. U feodal munosabatlarining eng rivojlangan davriga qadam qiydi.

Bu rivojlanish XV asrgacha davom etdi. Me'morlikda sezilarli yutuqlar qilga kiritildi. Bu davrda qurilgan binolar ichida tirt ayvonli masjidlar alohida irin egallab, Isfahon va boshqa shasharlarda kiplab qurilgan. Eronda saqlanib qolgan kipgina maqbaralar davrning hurmatli kishilariiga atab qurilgan. Ular bir necha kirinishda, ya'niy minorasimon, qubbasimon, yoki kipqirrali prizmasimon shakldа bilib, tepa qismi esa yarim sferik shaklidagi gumbaz yoki chodirsimon shakl bilan tugallangan. Ba'zi maqbaralar peshtoq-gumbaz tipida bilgan.

Eroning kipgina shashar va qishloqlarida kiproq minorasimon maqbaralar keng tarqalgan. Hurosandagi Kobus maqbarasi shunday tipda ishlangan qadimiy (1006-1007) yodgorliklaridan shisoblanadi.

Savollar

1. Eron arxitekturasining ilk irta asrlar davrida qanday ikii tipdagi masjidlar tarqalgan edi?
2. Hovlili tirt ayvonli kompozitsiya qaysi binolarda aks etgan?
3. Qaysi inshoatlarda Qavomitdin SHeroziy ishlab chiqqan izaro kesishgan ravoqlar qillanilgan?
4. Qaysi shashar jomesining qisimni A.Navoiy qayta qurdirgan?
5. Isfahondagi Maydoni shosh majmuasi qanday inshoatlardan iborat? Ularning izaro birikituvchi qanday?

14-mavzu.
HINDISTON ARXITEKTURASI.

VI asrda Gupta dinastiyasi shokimiyati kichmanchi qabilalar taziyqida shalokatga uchradi. Hindiston feodalizm asriga qadam qiydi. SHu davrga kelib, Hindistonga tashqi shujumlar sham kamaydi va Hindiston iqtisodiy rivojlanish, tashqi mamlakatlar bilan sovdo-sotiq ishlarini olib borish imkoniyatiga ega bildi. VII asr me'morligi, asosan Madoras yaqinidagi Mamallapurama shasharchasida tiplangan. Bu yodgorliklar kompleksi katta qoyalarni yinish asosida yaratilgan shamda qorga ishlangan ibodathonalardan, qoya satshida ishlangan «Gangning pastga tushishi» birtma tasviridan tashkil topgan.

Qoyaga yinib ishlangan ibodathona ratihlar balandligi 14 m dan, qor ichiga

ishlangan ibodathonalarning eni va uzunligi esa 8 m dan oshmaydi. Kip shollarda qoyaga yinib ishlangan ibodathonalarning ichki honasi yiq. Ularning tashqi shakllarida isha davrda mavjud bilgan ibodathonalar shakli qaytariladi. VII-VIII asr me'morligida haykaltoroshlik san'ati mushim irin egallaydi.

VIII asrga kelib, ibodathonalarning, asosan, ikki tipi odat tusiga kirdi. Bulardan birinchisi, shimoliy Hindiston erlarida qurilgan bilib, bu tipdagi ibodathonalarning tepa tomini uchi bir oz qayrilgan baland minorali, ikkinchisi esa, zinali, piramida shaklidagi ibodathonalar bilib, ular kiproq janubiy Hindiston erlarida keng tarqalgan.

Bhubvnesvaradagi Lingardja ibodathonasi shamda qadjurahodagi Kandareya Mahed'va ibodathonasi shu davr hind me'morliging birinchi tipiga misoldir. Bhubanesvairedagi ibodothona minorasi mayin egilgan vertikal chiziqlar bilan bilib chiqilgan, shakli nilufar mevasini eslatadi. Ibodothonaning qolgan qurilmalari shu asosiy minora shaklini kichik shajmlarda kaytaradi va butun kompozitsiya dinamikasini oshiradi. Ibodathona kompleksi 140h160 m maydon irtasida joylashgan bilib, uning atrofi devor bilan ajratilib chiqilgan.

Ibodothona tirt bilimdan iborat bilib, ular asosiy iq biyicha sharqdan qarbga qarab joylashgan. Ibodathona minorasining balandligi 40 m dan ortik bilib, kompozitsiyasining badiiy tugal bilishiga hizmat qiladi. Tanejoradagi SHivaning katta ibodathonasi janubiy Hindiston irta asr me'morchiligining nodir yodgorligi shisoblanadi. Katta maydon irtasiga irnatilgan me'morlik ansambli kompozitsiyasining markaziy qismi 63 m. minora bilan tugallanadi.

Minora uchta katta shajmdan tashkil topgan bilib, pastdagi shajm kvadrat, undan keyin keskin piramida va dumaloq gumbaz uning kompozitsiyasini tashkil etadi.

Bu shajmlar dekorativ bezakka boy, lekin ular minoraning yashlit va uluqvor bilib kirinishiga halaqit bermaydi. Hind shaykaltaroshligi qor va qoyalarga ibodathonalar ishlash san'ati bilan chambarchas boqliqdir. YAratilgan haykaltaroshlik asarlarida umuman, shartlilik etakchilik qiladi. SHayotiy voqealar afsonaviy voqealar bilan uyg'unlashib ketadi. XIII asrdan boshlab, Hindiston siyosiy va madaniy shayotida mushim davr boshlandi. Mamlakat feodal munosabatlarining yangi davriga qadam qiydi. Hind erlarini turklar tomonidan bosib olinishi, musulmon feodallarining shukumronligi Hindistonda yirik markazlashgan davlatlarning yuzaga kelishiga olib keldi.

Bobir va uning vorislari shukumronlik qilgan Hindiston XVI-XVII asrlarda izining eng gullagan davrini boshidan kechirdi. «Musulmonlar» bilan kirib kelgan yangi islom dini davlat diniga aylandi. Uning ta'siri esa me'morlikda iz ifodasini topdi. SHimoliy Hindistonda Irta SHarq me'morligi an'analari asosida yaratilgan masjid, minora, maqbaralar yuzaga keldi. Me'morchilikda nur-soya uyining boyligi seziladi. Bu minora iz prototiplaridan keskin ajralib turadi. Hind ibodathonalari tipi irniga musulmon masjidlari qurildi.

Islom dini bilan bog'liq bilgan hind masjidlari sham plan shamda tuzulishi jishatidan sodda va ratsionaldir. Uch tomoni ustunli ayvonchalar, tirtinchi tomoni ustunli nomozgosh bilib, uning qarb tomonida meshrob joylashgan. Hindistonda

qurilgan dastlabki masjidlar badiiy jishatdan sodda bilgan.

Boburiylar shukumronlik qilgan XVI-XVII asrlarda hind madaniyati, me'morligi yangi taraqqiyot bosqichiga kitarildi. Keyinchalik markazlashgan boburiylar davlatida yangi shasharlar (Agra, Fatehnur-Sikri) vujudga keldi. Mustashkam devorlar bilan iralgan masjidit, maqbara, saroy va bog'lari bilgan katta qal'alar yaratilgan. Bu davrda hind irta asr me'morligi izining singgi taraqqiyot bosqichini boshidan kechirdi.

Bobirning nabirasi bilgan Akbar shukumronlik qilgan davrda (1556-16O5) qurilish yanada rivojlandi. U Agra shashri qurilishiga, ayniqsa katta e'tibor berdi. Zamondoshlarning fikricha, bu shashar isha davrda dunyodagi eng gizal shashar-lardan bir bilgan. XVII asr me'morligida serhashamlilikka intilish kuchaydi, oq marmar quruvchilarining sevimli materiali bilib qoldi. SHoh Jahonning biyrug'i bilan uning marhum rafiqasi hotirasiga qurilgan Agradagi Tojmashal masjid-maqbarasi (1632-165O) oq marmardan qurilgan mushim yodgorlik hind san'atining nodir durdonasi shisoblanadi. Bu binoni qurishda Turkiya, eron, Irta Osiyo, Afg'oniston ustalari qatnashgan. Keng va kirkam gumbaz uning atrofiga qurilgan tirt minora Tojmahalga tugallik va kirkamlik bahsh etadi. Uni engil, giyo yuqoriga-fazoga intilayotgandek qilib kirsatishga hizmat qiladi.

Binodagi ark va ustunlar bu engillikni yanada oshiradi. Tojmahalning aksi uning qarshisidagi hovuz suvida tovlanib, butun ansambl jozibasini yanada kuchaytiradi. Dehlidagi SHoh javhon davrida qurilgan Jome masjidi sham oq marmardan qurilgan, minoralari esa qizil marmar bilan pardozlangan. Fuqoro me'morligi ichida Dehlidagi «qizil Fort» qirqoni mashhurdir. Feodalizm davri Hind me'morchiligi deyarli ming yildan ortiq vaqt davom etdi. SHu davrda yaratilgan san'at, me'morchilik yodgorliklari nodir namunalari insoniyat tafakkuri va aql-zakovatiga, did-farosatiga irnatilagn haykaldir.

Savollar

1. Madaniy ta'sir nuqtai nazardagi Hindiston hududi qanday ikki qismlarga ajraladi?
2. Qoyaga yinib ishlangan ibodathonalarning qanday sifatlari mavjud?
3. Dushli sultonligi arxitekturasi qaysi inshoatlar bilan sifatlanadi?
4. Boburiylar shukumronlik qilgan davri arxitekturasiga oid qanday inshoatlarni bilasiz?
5. Boburiylar davrining bog'liqlik san'ati nimalar bilan harakterlanadi?

15-mavzu.
AFG’ONISTON ARXITEKTURASI.

Bu erda sham feodalizmning paydo bilishi IX-VI asrlarga tiqri keladi. Ilk feodalizm asridan bizgacha juda kipgina yodgorliklar saqlanib kelgan. Bular ichida buddizm bilan boqliq bilgan haykal va haykalchalar alohida irinni egallaydi. Buddizm bilan boqliq bilgan stupa, qor ichiga ishlangan ibodathonalar Hindistonning SHimoliy rayonlaridan Afqonistonga sham kirib keldi. U erlarda esa, Irta SHarq va Uzoq SHarqqa qarab tarqaldi. Afg’oniston maydonida Budda bilan boqliq bilgan ikki mingdan ortik qor ichiga ishlangan ibodathonalar eraning I-V asrlarida yaratilgan. Bamian daryosi vohasi atrofidagi qor ichiga ishlangan ibodathona kompleksi harakterlidir.

Ular ancha betartib qurilgan, kipchiligi katta. Tashqi tomondan bu ibodathonalar kirimsiz. Lekin ularning ichki bezagiga alohida e’tibor berilgan. qordagi ibodathonalarning honalari dumoloq, tirtburchak, kvadrat, kipburchakli, tomlari sham tekis. SHunday qordagi ibodathonalardan birining kvadrat shaklidagi honasi shipiga yoqoch bilan yopilgan kirinish iyib ishlangan. Ba’zi qordagi ibodathonalarda tokchalar mavjud bilib, unga itirgan holatdagi Budda haykali qiyilgan, devorlari esa, suratlar bilan bezatilgan. Fundikiston (Kobildan shimoliy-qarbda) monastirida sham devoriy surat va haykaltoroshlik asarlari saqlanib qolgan. Bu monastir bezagida sug’d monumental-dekorativ san’atiga ihshashlik bor.

Arablarning Afg’oniston erlarini bosib olishlari natijasida uning qadimiy arxitektura va madaniyatiga katta zarar etdi. qadimgi din bilan boqliq bilgan ibodathona va tasviriy san’at asarlari vayron qilindi. Uning arxitektura, madaniyati harakterida shu davr Irta SHarqning umumiy madaniyatiga hos fazilatlar shakllana boshlandi. Islom dini bilan boqliq bilgan masjid, minoralar qurildi.

Hukumdorlarning serhasham maqbaralari qurilishiga e’tibor berildi. Qurilishda pishiq g’isht, sirli koshinlar ishlatilishi esa davr arxitekturasiga izgacha fayz kiritdi. X asrlarga kelib, Afg’oniston arab halifaligidan ajralib, mahalliy feodal sistemasining rivojlanishiga imkoniyat yaratdi. X asrdan XIII asr boshlariga qadar u goh somoniylar, goh ganzaviylar keyinchalik sadjiqiy va nishoyat, guridiylar davlati tarkibida bildi.

Qaznaviylar davrida bu erda kiplab hashamatli binolar, masjid va madrasalar, karvonsaroy, shammom va bozorlar qurildi. Ayniqsa, juma masjidi qurilish-

iga alohida e’tibor berildi. Uning badiiy bezatilishiga esa eng yahshi ustalar va quruvchilar jalb etildi. Qandahor yaqinidagi XI-XII asrlarda qurilgan masjid harobalari shozir sham izining uluqvorligi, sernaqsh va nafisldigi bilan kishini hayratlantiradi. Afg’oniston me’morligida minoralar qurilishi keng irin egalladi.

Dumaloq, ba’zan qirrali qilib pishiq g’ishtdan qurilgan minoralarning yuzasi sirli koshin va pishiq qishtlardan ishlanrgan naqsh va yozuvlar bilan bezatilgan. Balh vodiysidagi Davlatoobodda qurilgan minoraning boy bezagi, asosan, pishiq qishtlarning kombinatsiyasi shisobiga qurilgan. Minoralarning ayrimlari esa tayyor iyma sirli koshinlar bilan pardozlangan. Bu davrda madrasalar, maqbaralar qurilishi sham kengaydi. SHoh va zodogonlarning saroylari serhasham qilib ishlandi. Devorlarni bezatishda burtma tasvirlardan, iymakorlik san’atidan sham foydalanilgan. Afg’oniston arxitekturasining va madaniyatining yangi taraqqiyot bosqichi temuriylar davriga tig’ri keldi. Temur imperiyasiga qishilgan shozirgi Afg’oniston erlarining katta qismi Temirning iqli SHohruhga berildi. Temur vafotidan sing esa Irta Osiyoning asosiy hukumdorlaridan bilib qolgan SHohruh davrida Hirot uning madaniy va siesiy markaziga aylandi. va XVI asrgacha izining mavqeini saqlab qoldi.

SHu erda buyuk izbek mutafakkiri Alisher Navoiyning kip yillik shayoti itdi. Temuriylar davrida hashamatli madrasa, masjid va maqbaralar, ajoyib minoralar qad kitardi. Park-boq san’atining ilmiy qonuni yaratildi. Fuqoro me’morrligi qurilishi avj oldi. iz otasidan irnak olgan SHohruh Hirot shashri kichalarini qayta qurib chiqish va tartibga solish masalasi bilan shug’ullandi. SHasharda karvonsaroy, shammom va boshqa ijtimoiy binolar qad kitardi. Gavharshod maqbarasi shu davr yodgorliklaridan bilib, u iz qurilishi jihatidan Temur maqbarasini eslatadi. Isha davrda Hirotdan tashqarida sham bir qator yirik me’morlik yodgorligi yaratildi. SHular ichida Balhdagi masjid izining orginalligi bilan ajralib turadi.

Din tarqibotchisi shayh Abu Nasr Porsga atab qurilgan bu peshtoq-gumbazli masjid ishlanish uslubi va me’morlik shajmlarinng ishlanishi shisobiga iziga hos kirinish kasb etgan. Binoning baland nayzasimon arkali peshtog’i, unga epishgan arkonsimon yarim ustunlari binoning kirinishiga salobat kiritgan.

Abu Nasr maqbarasi bilan bir vaqtda qurilgan Balhdagi mozori SHarif ziyorotgohi sham izining sirli koshin va naqshlari bilan kishi kiziga kuvonch bahsh etadi. XVIII asr me’morchiligi ichida Afgoniston davlatining asoschisi Ahmad shoh Durraga atab qurilgan maqbara ajralib turadi. An’nanaviy sharq musulmon me’morligi uslubida qurilgan peshtoq-gumbazli bu maqbara sham boy bezakka ega.

Afg’oniston arxitekturasida haykaltoroshlik butun fenodalizm davrida mavjud bildi. Ilk feodalizm davrida kiproq Budda shayoti va faoliyati bilan bog’liq bilgan ibodathonalar qurilgan bilsa, afg’on erlariga arablarning kirib kelishi natijasida islom dini bilan bog’liq bilgan arxitektura yodgorliklari keng tarqaldi.

Qadimiy din bilan bog’liq bilgan yodgorliklar barbod qilindi. Lekin islom dini jonli narsalarni rasmini chizish va haykalini ishlashni man etgani bilan, zodogonlar va honlarning saroy, qasrlari devoriy surat va burtma tasvirlar bilan bezatildi. Albatta, bu hol keng miqyosda yoyilmagan bilsa sham, ayrim saroylar

qoldiqlarida shu san’at namunalarini topilishi fikrimizning dalilidir.

Bu hususda qanzaviylar saroyi devoridagi surat va burtma tasvirlar diyoqqatga sazovordir. Bu tasvirlarda raqsga tushayotgan raqqosalarning burtma tasviri, sultonlar shayotiga baqishlanrgan tematik kompozitsiyalar mavjud.

Afg’oniston feodal davri me’morchiligi bevosita halq shayoti bilan bog’liqdir. Bu me’morchilik uning itmish an’analarini davom ettirdi.

Savollar

1. Afg’oniston arxitekturasi davrlarning iziga hos tomonlari qanday sifatlarda aks etgan?
2. Lashkargosh inshoati qanday funktsiyani bajargan?
3. G’azni va Jom minoralarning tuzilishlari qanday?
4. Musallo majmuasining tarkibida necha bino bilgan? Ularning shajmiy-fazoviy konstruktiv va badiiy sifatlari qanday?
5. Afg’onistonda qanday inshoatlar qurdirgan?

16-mavzu.
KAVKAZORTI HALQLARI (ARMANISTON, GURJISTON) ARXITEKTURASI.

Irta asrlar arxitekturasi va madaniyatida Kavkaz halqlari, jumladan, Armaniston, Gruziya, Ozarbayjon halqlari arxitekturasi sham aloshida irinni egallaydi.

Bu halqlar arxitekturasi qadimgi mashalliy arxitektura an’analariga ega bilgan, irta asrning mushim madaniyat ichoqlaridan shisoblanadi. Ular Vizantiya va Eronning yutuqlaridan foydalanib, iziga hos arxitektura yaratdilar va jashon madaniyati hazinasini boyitdilar. Kavkazortida feodal munosabatlar juda erta rivojlandi. Bu erdagi iqtisodiy jihatdan taraqqiy etgan ayrim rayonlarda IV-V asrlardayoq feodalizmga itish jarayoni sezilarli bildi. Lekin uning tiliq qalabasi birmuncha uzoqqa chizildi.

Kavkaz halqlari arxitekturasining dastlabki gullagan davri V-VII asrlarga

tiqri keladi. IV asrdan boshlab, Armaniston, Griziya, singra Ozarbayjonning shimoliy qismida hristian dini tarqaldi. Natijada mahalliy din bilan boqliq bilgan kipgina yodgorliklar vayron qilindi. Hristian dini, ayniqsa, Armaniston va Gruziya mustashkamlanib, bu davlatlarning Suriya, Kichik Osiyo shamda SHarqiy Rim imperiyasining boshqa madaniyat ichoqlari bilan aloqasini yanada kuchaytirdi. SHu bilan birga, bu erlarda mahalliy sharoit talabidan kelib chiqib, me'morlik, tasviriy va amaliy san'atda yangicha iziga hos uslub paydo bildi.

Jumladan bu erlarda feodallarning qirg'on-qasrlari bilan birga, fuqoro me'morligining yangi tiplari karvon-saroy, usti ochiq bozorlar vujudga keldi. Bu davrda qurilgan ibodathonalar plani, konstruktiv tizilishi sham, badiiy bezatilishi jihati feodalizmga itish jarayonida sezilarli bildi. Lekin uning tiliq qalabasi birlik, ayniqsa, markaziy qubbali binolarda yaqkqol namoyon bildi va jashon me'morligi san'atida kizga kirinarli irinni egalladi.

Kavkaz halqlari arxitekturasi X-XIII asrlarda eng gullagan davrini boshidan kechirdi. Griziya va Armaniston irta asrlar monumental me'morlik san'ati hajmiy-plastik echilishi harakteri bilan farq qiladi. Markaziy qubbali Kavkazorti ibodathonalari zinasimon kompozitsiyaga ega bilib, uning me'morlik hajmlari irtaga qarab balandlashib boradi. CHerkov binosining tirt tomoni iziga frontonlar bilan tugallanadi. Binoning tashqi zinasimon kompozitsiyasi inter'erning ichki harakterga mos keladi.

Ibodathonalar kip holda toshdan yasalgan. Ularning tashqi tomoni tosh plitalari bilan pardozlangan shamda dekorativ haykaltaroshlik san'ati bilan bezatilgan. Armaniston va Gruziya arxitekturasining iziga hos tomonlari haykaltaroshlik, me'morlik naqshlari, rangtasvir va turli hildagi amaliy-dekorativ san'atda sham yaqqol namoyon bildi.

Jumladan, haykaltaroshlik san'ati Vizantiyaga nisbatan salmoqli irinni egalladi. Naqshlar mavzu va uslub jishatidan rang-barang. Rangtasvir ikonagrafik farqi bilan birga, iziga hos badiiy stilistik hususiyatlarga sham ega.

Ilk irta asr me'morligi tig'risida IV-V asrlarda qurilgan binolarning qoldiqlari ma'lumot beradi. Bu davrda qurilgan hristian ibodathonalari, asosan, bir nefli va uch nefli bilib, ularning tomi yarim tsilindrik ravoqlar bilan berkitilgan yoki tekis yopilib, ikki nishabli bilgan.

Ilk bazilika tipidagi hristian ibodathonalari chiziq, devorlari silliq, yahshi tekislangan tirtburchak toshlardan qurilgan. Ular stilobat ustiga irnatilgan.

Hristian dinining rivojlanishi u bilan boqliq bilgan qurilishlarni sham rivojlantirdi. SHajm jishatidan katta va hashamatli bilishiga e'tibor beriladi. Jumladan Ereruysk bazilikasining ichki inter'eri keng va bebasho bilib, irta nef baland qilib ishlangan. Bino devorlari kirkam bilishi uchun eshik va darchalar atrofi rel'eflar bilan bezatilgan.

VI-VII asrlar me'morligida honalarning yahlit bilishiga alohida e'tibor berila boshlandi. Ba'zi bazilikalar esa qubbali ibodathonalarga aylantirildi. Talin qishlog'idagi ibodathona shunga misol bila oladi. Me'mor uch nefli bazilikaning planini izgartirmagan holda, uning markaziy qubba bilan tugallangan qismiga alohida e'tibor

berdi.

Arman me’morligining iziga hos tomonlari Echmiadzin yaqinidagi Ripsima ibodathonasida yaqqol sezildi. Bu ibodathona plani asosiga shamma tomoni teng bilgan but olingan. Uning tirt tomoni absida bilan tugallangan. Binoning tashqi tomoni yahlit, salobatli. U izining aniq nisbati, devor fakturasining yoqimli qilib ishlanganligi bilan harakterlanadi. Bino silueti yahlit va aniq tizilishi bilan hotirada yahshi saqlanadi. Ibodathona sakkiz qirrali baraban bilan tugallangan.

Armaniston me’morligida, asosan, plani tirtburchak yoki kvadrat bilgan markaziy ibodathonalar bilan birga, VII asrda qubbali-rotonda deb nomlangan ibodathonalar keng tarqaldi. SHunday ibodathonalardan biri Avliyo Grigoriy ibodathonasi yoki Zvartnots harakterlidir. Bu ibodathonalarning shamma tomoni teng bilgan butsimon planda, uning uchlari esa absida bilan tugallangan. Lekin bu ibodathona yuqoridagidek tirtburchak ichida emas, balki qalin devor bilan aylantirilgan devor ichiga joylashtirlgan. Tashqi kirinishdan u yuqoriga kichrayib boruvchi uch tslindrik barabani eslatib, tomlari konussimon qilib yopilgan. Bino devorlari ark, birtma naqshlar bilan bezatilgan.

Zvartnots ibodathonasi, uning badiiy bezatilish uslubi keyingi Kavkazorti halqlari arxitekturasi taraqqiyotida mushimirinni egallaydi. Ibodathonalar mozaika va devoriy suratlar bilan bezatilgan.

Arablar tomonidan VII asrda Armaniston erlarining zabt etilishi arxitektura taraqqiyotiga tisik bilib, bu hol qariyib 200 yil davom etdi.

Faqat arab halifaligining parchalanishi va Armonistonning chet el is’telosidan qutulishi iqtisodiy-siyosiy hayotda jonlanish boshlandi. Yirik feodal er hujaligi mustahkamlanib, kengayib bordi. IX asrning ikkinchi yarmidan boshlab, yagona davlat yaratishga intilish sezila boshlandi. Bu davr me’morlik san’atining harakterili tomonlari Vankuli janubiy qirqoqlarida, Ahtamar orolidagi podshoning yozgi rezedentsiyasida yaqqol namoyon bildi.

Bu erda ikki qavatli uylar, hashamatli saroy bilgan, uning devorlari esa suratlar birtma tasvirlar bilan bezatilgan va naqshlangan. Bu saroy bizgacha saqlanmagan. Lekin uning atrofidagi juda kip binolar va bular ichida ayniqsa, ibodathona (915-921) mashshurdir. Ibodathona ichki devorlari suratlar bilan bezatilgan. Endilikda tashqi bezak bino devorlaridagi tekislikka manzarali kirinish bahsh etgan.

X asrning ikkinchi yarmidan boshlab, Ani shashri Armanistonning madaniy va siesiy markaziga aylandi. Bu erda qirqon, ibodathonalar qad kitardi. Bular ayniqsa, ibodathonalar, asosan, iz kirinishi va plani jihatidan VI-VII asrlardagi me’morlik tradittsiyalarini davom ettiradi, ba’zan takrorlaydi. Jumladan Anidagi Avliyo Georgiyning dumaloq ibodathonasi Zvartnotsning aynan takroridir.

X-XI asrlar me’morligining iziga hos hus於usiyatlaridan biri shuki, ular tog’ manzarasiga uygunlashtirib qurilgan. Tabiat va me’morlik kompozitsiyalarining bunday uzviy bog’liq bilishi, ayniqsa, cherkov ansambllarida yahshi seziladi (masalan, Sevan kili atrofidagi cherkov ansambli).

Gegam tog’larida joylashgan qoya monastiri, Ayrivank monastiri ansambli yoki Gegard kompozitsiyasi iziga hossligi bilan ajralib turadi. Qorga joylashgan

bu ansambl' juda chiroyli. Qor itshiga iyib ishlangan honalar er ustiga irnatilgan cherkov honalariga ihshaydi.

XII-IV asrlar me'morligi tig'risida gapirilganda, unda badiiy bezakka e'tibor kuchayganligini eslash kerak. CHunki XII asrdan boshlab, endilikda katta yirik binolar qurilishi tihtadi, ibodathonalar ilchami kichraya boshladi. Lekin binolarning tashqi tomonini bezashga e'tibor kuchaydi.

Griziyada ilk hristian dini bilan boqliq binolar (V-VI asrlar) bazilikadir. Ular Kichik Osiyo, Albaniya, Siriya, Armanistondagi bazilika binolariga ihshash. Lekin u mahalliy an'analar bilan boytilgan. Uch qavatli zinali supacha ustiga qurilgan bino tashqi tomondan sodda va past, oqir kirinishga ega. Lekin asosiy diqqat inter'erga qaratilgan. Keng hona devorlari aniq, yahlit shakllar uning ichi emotsional imkoni-yatlarini oshiradi. Bino inter'erlarini bezashda toshdan yaratilgan kapitel va plastlar mushimirinni egallaydi.

V asr ohiri va VII asrda markaziy qubbali qurilish keng irinni egallaydi va un-ing turli variantlari ishlab chiqildi. Mchetidagi Djvari ibodathonasi griziya me'morligining harakterli tomonini izida mujassamlashtirgandir. SHajm jishatdan monumental kirinishga ega bilgan bino va tabiat manzarasi bilan uyg'unlashib ketgan va uning bir bilagi sifatida idrok etiladi. Djavri ibodathonasining plani but shaklida bilib, uning chekkalarida yarim aylana absida mavjud va but kvadrat ichiga tushirilgan, burchaklarida honalar mavjud. Bino kompozitsiyasi sakkiz qirrali baland bilmagan baraban bilan tugallangan. Tashqi devor birtma tasvir va naqshlar bilan bezatilgan.

Markaziy qubbali ibodathonalar tiplaridan yana biri, tirt ustun ustiga irnatil-gan qubbali binolardir. Bu ustunlar binoning markaziga qiyilgan va uning iziga katta gumbaz irnatilgan. qurish san'atining bu printsipini sharqiy hristian me'morligining katta yutuqi bilib, boshqa mamlakatlarga sham keng tarqaldi va rivojlandi.

Arab is'telosining susayishi Gruziyada knyazlik va podsholiklarni vujudga keltira boshladi. Natijada bu erlarda milliy badiiy maktablar shakillana boshladi. VIII-IX asrlarda gruziya me'morligida ikki qubbali bazilika tipi shakillandi. Bino kurlishida paruslardan keng foydalana boshlandi.

Gruziya arxitekturasining eng gullagan davri XI-XIII asrlarga tiqri keladi. Bu davrga kelib, Gruziya yaqin SHarqdagi eng yirik davlatlardan biriga aylandi, moddiy va ma'naviy shayotida rivojlanish sodir bildi.

Savollar

1. Armaniston me’morligida qanday husus iyatlar, inshoat tiplari va konstruktsiya-lari rivoj topdi?
2. Gavit nima?
3. Gruziya me’morligida qanday ibodathonalar tiplari shakllandi va rivojlandi?
4. Darbaza nima?

17-mavzu.
SHARQIY SAHOLIBLAR SLOVYANLAR, QADIMGI RUS ARXITEKTURASI.

Qadimgi Rus san'ati tarihi sharqiy slovyanlarning birinchi feodal davlati Kiev Rusi tashkil etilishi (X asr) dan boshlanib, Rossiyada irta asr munosabatlari va badiiy madaniyat printsiplarining inqiroziga yuz tutishigacha (XVII asr) bilgan davrni iz ichiga oladi. X asrgacha sharqiy slovyanlar bino, kal'a-qirg'onlar shamda ibodathonalarni loy va yog'ochdan qurganlar, zodogonlarning uylari shamda qadimiy din bilan boqliq bilgan ibodathonalar yog'och iymakorligi va devoriy suratlar bilan bezatilgan. Tosh, loy, yog'ochdan yasalgan idllar X asrgacha sham haykaltaroshlik mavjud bilganligini tasdiqlaydi.

Qadimgi Rus san'ati bevosita iziga yaqin halqlar san'ati va madaniyati ta'sirida rivojlangan bilsa sham, lekin iziga hos fazilatlarga ega bilib, irta asrning mushim madaniyat ichoqlaridan biri shisoblanadi. Qadimgi Rusda feodal munosabatlar boshqa mamlakatlar, masalan, Vizantiya singari, quldorlik formatsiyasini boshidan kechirmasdan boshlandi.

Qadimgi Rus san'atidagi iziga hos hususiyat me'morlikda, ayniqsa, fuqoro me'morligi, qal'a shamda ibodathonalar qurish san'atida yaqqol nomoyon bildi. Qadimgi Rus me'morligining kompozitsiyalari tabiat bilan uyg'unlikda ishlanishi va uning harakteriga mos kelishi bilan harakterlanadi. Bu binolar shakl va tip jishatidan rang-barang bilib, eng qadimgi davr yog'och va tosh me'morligi san'ati bilan bog'liqligi seziladi.

Feodal munosabatlar sharqiy slavyanlarda birinchi ming yillikning irtalarida paydo bildi va VIII-IX asrlar chegarasiga kelib, bu shakllanish tugallandi. Bu protsesning tezlashishida IX asrda Kiev va Novgorodning yuksala boshlashi va yirik Kiev Rusi davlatining paydo bilishi mushim irinni egallaydi. X asrda hristian dini rasmiy davlat dini deb qabul qilindi. Bu Rusning g'arbiy Evropa va Vizantiya bilan aloqasini kuchaytirdi. Vizantiyaliklar yaratgan me'morlik printsiplari sham Rusga kirib keldi. Toshdan qurilgan ibodathonalar paydo bildi.

X asr va XI asrning birinchi yarmida Kiev Rusi Evropada kizga kiringan yirik davlatlardan biriga aylandi. San'at va madaniyat soshasida shaqiqiy gullash davrini boshidan kechirdi.

Davrning mushimme'morlik yodgorligi Kievdagi Avliyo Safiya sabori Kiev Rusining bosh ibodathonasi bilib, u davlatning kuch qudrati va yagonaligini tarannum etadi. 1037 yili qurila boshlagan bu saborlarni Vizantiya me'morligida keng tarqalgan budsimon qubbali sistemadan olingan bilib, besh nefli qilib ishlangan. Lekin u Vizantiyaning shu tipdagi binolaridan izining tashqi kirinishi, eng avvalo, un uch qubbali qilib ishlanishi bilan ajralib turadi. Binoning markaziy qismida eng katta va baland qubba bilib, u binoni mustashkam va qudratli qilib kirsatadi. Bino atrofi galereyalari bilan iralgan. Ular esa binoga engillik kiritadi.

Bu galereyalar baland qubba atrofida pasayib borayotgan mayda qubbalar bilan birgalikda binoning dekorativ tomonini yanada birtirib kirsatadi. Ibodathonaning tantanavor piramidal kompozitsiyasi, qubbachalarning yagona yirik qubba atrofida birlashishi-bularning shammasi me'morning asosiy qoyasi feodal ierarhiyasini, Kiev Rusi davlatini qudratini ulug'lash halqning engilmasligini kirsatishga qaratilgan.

SHuni ta'kidlash kerakki, bu davrda qurilgan ibodathonalar faqat toat-ibodat

uchungina miljallanib qolmay, davlatning mushimsiesiy va madaniy markazi vazifasini sham itagan. Bu erda tantanali marosimlar, yiqinlar itkazish, elchilarni qabul qilish, davlat hazinasini saqlash uchun sham foydalanilgan.

Kiev Rusi parchalanishidan keyin tashkil topgan knyazliklar ichida Vladimir yoki Vladimir-Suzdal’ knyazligi eng kuchli bildi. U XII asrda tashkil topib, XII asr ohiri va XIII asr boshlarida, Buyuk Vladimir knyazligi degan unvonni oldi va hatto, Kiev knyazligini iz hokimiyatiga itoat etishga majbur etdi.

Me’morlik san’ati Buyuk Vladimir-Suzdal’ knyazligini ulug’lashi, qudratini namoyish etishi zarur edi. SHu boyisdan Vladimir shashri qurilishiga aloshida e’tibor berildi. Bu erda qurilgan binolarning kipchiligi oq toshdan yaratilgan bilib, bu material unga iziga hos nafosat bahsh etgan.

Vladimir knyazligining ilk oq toshdan qurilgan me’morligi Pereslavl-Zelesskiydagi bir qubbali Spaso-Preobrajenskiy saboridir. U dekorativ bezaklardan holi, kirinish jihatidan yahlit shamda me’morlik kompozitsiyasining simmetrik echimi bilan harakterlanadi. Vladimir me’morligining mashshur yodgorliklardan yana biri "Tillakor darvoza" (1164) bilib, u rus qal’a-qirg’on me’morligining nodir yodgorligi shisoblanadi.

Vladimir me’morligida "Uspenskiy sabori" aloshida irin egallaydi (1158-1161). U Kievdagi asosiy umum rus Avliyo Safiya ibodathonasi singari ulug’vor, kirkam bilishi, shasharning shaqiqiy siesiy va madaniy markazi vazifasini itashi, shu bilan birga, Vladimir hokimiyatini tarannum etishi lozim edi. Rus me’morligiga hos bilgan fazilat, ayniqsa, Nerlidagi Pakrov cherkovida (1165) shamda Vladimirdagi Dmitriev saborida (1194-1197) yanada yaqqol nomoyon biladi.

Nerlidagi Pokrov cherkovi qadimgi Rus me’morligining eng poetik yodgorligi shisoblanadi. SHashardan chekada qurilgan bu cherkov izining nishoyatda nafis va erkinligi bilan ajralib turadi. Bir qubbali, yuqoriga chiziq sholda qurilgan binoning dubilg’asi tsilindrik baraban ustiga irnatilgan. U binodagi engillikni yanada birtiradi.

X-XI asrlarda Novgorod Kiev davlatidagi katta shasharlardan biri bilib, qadimgi Rusning mushim madaniyat ichog’i sanalgan. XI asr irtasida bu erda qurilgan Avliyo Safiya ibodathonasi shundan dalolat beradi. Bu sabor iz plani jishatidan Kievdagi saborga ihshash, lekin undan bir oz kichik va besh bashaybat dubilg’ani eslatadigan gumbazlidir. Bu gumbazlar yumaloq poydevor-barabanlarga irnatilgan. Binoning tashqi tomoni bezaklari sodda devorlari tik silliq ortiqcha bezaklari yiq. Binoning bunday bezatilishi unga yahlitlik, sipolik va ulug’vorlik bahsh etadi. Novgorod 1136 yili qizqolondan sing yirik boyar va savdogarlar respublikasiga aylandi

Spas Nereditse ibodathonasi shamda YUr’ev monastirining Georgiev sabori shu davr Novgorod me’morligining iziga hos tomonini namoyon etadi. Bir gumbazli Spas cherkovi tashqi bezaklarining oddiyligi bilan harakterlanadi va izining hushmanzaraligi, kirkamligi bilan yahshi tassurot qoldiradi.

XII-XIII asrlarda Novgorod va Vladimirdagi me’morchilik yodgorliklari keyingi Rus san’ati taraqqiyotida mushim irinni egallaydi.

XIV asr Novgorod me’morligining klassik, noyob yodgorligi Fedor Stratilat

cherkovi shamda Spas-Preobrajenskiy sobori shisoblanadi. Bu binolar ulug'vor, serhasham va gizaldir. Binoning bunday gizal bilishida turli shakldagi tahmonchalardan irinli foydalanilgan, uchburchaksimon chuqurchalar, sodda arkalar mushimrol' iynagan.

Savollar

1. Irta asr Russiya me'morligining qanday iziga hos rivojlanish bosqichlari mavjud?
2. Kievdagi avliyo Sofiya soborning gumbazlari necha bilgan?
3. Vladimirdagi shamda Moskvadagi Uspeniya soborining umumiy va hususiy jishatlari nimalardan iborat?
4. Ibodathona – yodgorliklar arxitekturasida qanday umumiylar bor?
5. Diniy va dunyoviy arxitektura jishatlarning ulushlari XVII asrda qanday bilgan?

18-mavzu.
ROMAN DAVRI ARXITEKTURASI.

Buyuk Karl imperiyasi uzoqqa chizilmadi. Uning inqirozi inperator shayot vaqtida boshlandi. Vafotidan sing uning ig'il va nabiralari orasidagi nizoning kuchayishi mamlakat osoyishtaligini buzdi. Atrofdan kuchmanchilar hujumi sham halq boshiga oqir kulfatlar keltirdi. Bu davrdan boshlab san'at taraqqiyoti sham susaydi. Ilgari qurilgan binolar harobaga aylana bordi. Nodir arxitektura yodgorliklari talandi yoki yiq bilib ketdi. Fakat H asr ohirlaridan boshlab, Evropada shayot iziga tusha boshladi. Kipkina erlarda feodal munosabatlar shakillanib bildi.

San'at arxitektura taraqqiyoti yangi bosqichga kitarila boshladi. H-HP asrlarni iz ichiga olgan bu taraqqiyot bosqichi Roman asri me'morligi deb yuritiladi. Bu davr «Roman arxitekturasi» termini ilmiy manbalarda 1825 yili frantsuz arheologi Arniss Komon tomonidan qarb Evropa me'morchiligini bildiruvchi omil sifatida qillanildi. Bu davr Evropa ijtimoiy shayotida cherkovning roli katta edi. Ayniqsa, Frantsiya, Angliya, Germaniya, Ispaniyada yirik qurilish va u bilan boqliq bilgan san'at turlari cherkov buyurtmasi bilan yaratildi. Roman davrida me'morchilik irnini egallaydi.

Roman uslubidagi bino birmuncha, past kirinishi jiddiy va oqir. Uning devorlari sham qalin va mustahkam, eshik, deraza va darvozalari ensiz. Funktsional va dekorativ maqsadda qillanilgan ustunlar sham dag'al va yig'on bilgan. Roman me'morchiligiga mos bilgan bu hususiyatlar iziga hos kirinishga, harakteri va kishiga beradigan psihologik ta'sirini belgilaydi.

Roman davri me'morchiligining yana bir hususiyati uning ichki devorlarida tekis yuzaning serobligidir. Bu hususiyat esa monumental rang-tasvirning rivojlanishiga imkoniyat yaratadi. XI asrda bu davr izining eng gullagan davrini boshidan

kechirdi.

Vitraj sham me’morchilikning ajralmas qismiga aylanji. Bu davrda haykaltoroshlik me’morlik bilan boqliq holda rivojlandi. Binoning peshtoq, ustun va kapitellari, devordagi mahsus tokchalar haykaltoroshlik san’ati bilan bezatilgan. Miniatyura va mayda haykaltoroshlik sham me’morchilik ta’sirida bildi. Roman me’morchiligi uslubining fuqoro qurilishiga ta’siri katta bildi.

«Roman» iborasi shartli bilib, lotincha «rimniki» degan sizdan olingan, bu davr me’morchiligida rim me’morchiligida keng qillanilgan shakllar ishlatilganligini bildiradi deb tahmin qilinadi. Roman me’morchiligi Korolinglar davri yutuqlariga tayangan holda rivojdangan bilsa sham lekin uning kirinishiga mahalliy sharoit irniga qarab antika, Vizantiya shamda arab mamlakatlari me’morchiligining ta’siri bildi.

Feodal tarqoqlik esa roman me’morchiligida juda kip mahalliy maktablarning yuzaga kelishi va musobaqasiga sabab bildi. Bu maktablar kanchalik rang-barang bilmasin, ularning asosida yagona printsiplpr borligini inkor etib bilmaydi. Bu hol plan va konstruktsiyada dekorativ shakllar harakterida kirinadi. Bu davr binolari toshdan yaratilgan bilib, qurilishda bazilika tipi asosiy irinni egallaydi. Lekin Bazilika avvalgi davrdagidan fark qilib, kiproq ikki transeptli shamda binoning cherkov hizmatkorlari, rushoniylar uchun ajratilgan sharqiy qismi (hor) kengaytirlgan, qishimcha hona va ertulalar qurilgandir.

Roman me’morchiligining iziga hos tomoni tomning egr rovoq gumbaz tarzida yopilishi va darchalarning joylashtirilishidadir. Bu qurilish tehnikasi mukammalashib borishi bilan keng irinni egallaydi. Me’morchilikda qillanilgan ustunlar va uning kapitellari har hil. Roman arxitekturasining rivojlangan davrida esa kapitel va ustunlar iziga hos haykaltoroshlik kirinishiga ihshab bordi.

Bu asrga kelib, feodal turadigan alohida iziga hos uy tipi kasr paydo bildi. Odatda kasrning katta hovlisi, uning irta qismida pishiq va baland minorasimon bino qurilgan bilib, u bir necha qavatli, feodal yashaydigan kip honalardan tashkil topgan.

Usha davr shashar qurilishi sham feodal qirqonga ihshash bilgan. SHashar atrofi kalin devor bilan irab chiqilgan. Kurilgan binolar kam va sodda bilgan. Roman tas’viriy san’ati sham iziga hos va konkretdir. Bu davr san’atida etakchi irinni haykaltaroshlik birinchi navbatda burtma tasvirlar egallaydi. U bevosita me’morchilik elimentlari sifatida qaralgan holda tomashabinga katta mazmun etkazadi.

Ilk roman davrida X asr haykallar me’morchilik formalariga qishib ishlandilar. Masala kapitel ustun va sh. q. XII asrga qilib esa, u mustaqillik kashf eta bordi, shamda me’morchilik ansambli bezagining ma’lum sistemasiga aylandi.

FRANTSIYA. Mamlakatda feodalizmning klassik vatanidir. Irta asr san’atining gullagan davrida uning san’ati g’arbiy Evropada etakchi irinni egallaydi. Frantsuz me’morchiligida roman udubining iziga hos tomonlari yaqqol namoyon biladi. Izining dekorativ bezatilishi va konstruktiv tizilishi jishatdan rang-barang bilgan frantsuz me’morligi Evropa qurilishi san’atida mushim irinni egallaydi.

Bu erda yaratilgan me’morchilik tiplari Evropaning kipgina sha-harqlarida

tahlid uchun namuna bilib qoldi.

Puat'edagi Notr dam la Grant XI-XII asr ibodathonasi roman stiliga hos hususiyatlarini namoyon qiladi. Kirinishi jishatdan birmuncha past, tosh devorlari qalin va salobatli qilib ishlangan. SHu davrlarda qoldirilgan kichiq tor darchalar bu devorlar qalinligini yanada burttirib, uning vazminligini oshiradi. Bu ibodathona uch nefdan iborat irtadagi nef ikki yon tomondagi nefdan biroz baland u erdagi kichiq darchalardan ichkariga kun tushib turadi. Bino devorlari haykaltoroshlik asarlari tirini arxitektura dekorativ elementlari bilan bezatilgan, binoning pastki yarusi tepadagiga nisbatan katta bilib, asosan, isha naqsh va burtma tasvirlar bilan bezatilgan.

Ikkinchi va uchinchi yarusdagi tokchalar bilib, uning ichiga haykallar irnatilgan qillanilgan yarim qolonna, yarim aylana shaklidagi ark va shokazolar binoning jiddiy kirinishiga latofat kiritgan.

Me'morchilik yodgorligi shu davr siyosiy vaziyatini aks ettiradi.

Burgundiyada qurilgan ibodathonalarda formalarini izgartirishga intilish seziladi. Bu hususiyat ayniqsa Klyuniydagi cherkovda yaqqol kizga tashlanadi. Bu cherkov XI asr ohirlarida bunyod etilgan. Isha davrda Evropadagi eng katta ibodathonalardan biri bilgan. XIX asr boshlarida bizilib ketgan bu bino printsiplari kipgina cherkovlar uchun asos qilib olinadi. Besh nefli bu ibodathona tashqi elimentlarining ritmikasi shajmlarining tugal kirinishi shamda mayda bilaklarinning yahlit yuzaga chiqkanligi va uyg'unligi bilan harakterlanadi.

GERMANIYA. Mamlakatda qurilgan roman uslubidagi binolar izining kubsimon aniq shakllari shamda kirinishining ulug'vorligi bilan harakterlanadi. Oqir minoralarning serobligi esa uning dinamik kirinishini ta'minlaydi. Tekis devor yuzasidagi linzalar bino dinamik kirinishiga hizmat qiladi bu hususda Vermosdagi sobor harakterlidir.

ITALIYA. Bu mamlakatda me'morchiligida stilistik birlik yiq. Bunga sabab uning tarqoqligidadir. SHuning uchun uning ayrim oblastlarida Vizantiyaning ta'siri bilsa, boshqa birida roman arxitektura an'analari seziladi. Ilqor Toskana va Lombardiya maktablarida mashalliy antika an'analari ta'siri borligi kirinadi.

Pizadagi me'morchilik ansambli bu hususda diqqatga sazovorlir. Ansambldagi shar bir bin mustaqil ashamiyatga ega. Ularning tashqi devorlari nafis arqadalar bilan qator yaruslarga ajratilgan. Bu hol bino kirinishiga engillik va nafis iziga hos latofat kiritgan. Natijada kirinish jishatjan juda katta Piza sobori sham engil va jozibali bilib kirinadi. Elips shaklidagi gumbaz esa uning garmonik tugal kirinishini ta'minlaydi.

Savollar

1. Merovinglar va karolinglar davrlari arxitekturasi qanday bilgan?
2. G'arbiy Ovrupo kishklarining (zamoklarning) tuzilishlari qiyofalariga mos bilganmi?
3. Klyuni – 4 monastirining tuzilishi qanday bilgan?

4. Fratsiyaning roman davridagi necha me’moriy maktablarini bilasiz? Ularning iziga hos jishatlari nimalarda?
5. Germaniyadagi roman ibothonalarining harakterli jishatlari nimalardan iborat?

19-mavzu.
GOTIKA DAVRI ARXITEKTURASI.

XII asrdan boshlab feodalizm formatsiyasi ichida yangi ijtimoiy kuchlarning paydo bilishi va rivojlanib borishi klassik irta asr an’an’alarini inqiroziga sabab bildi. Bu yangi kuchlar shasharning keng taraqqiy etishi bilan boqliq holda iz kuchini oshirib bordi. SHasharlarda savdogarlar korporatsiyalari va hunarmandchilik tsexlari rolining ortib borishi ijtimoiy tuzum haraeteriga ta’sir qila boshladi.

Feodal shukumdorlarida ozodlikka, mustaqillikka erishishga intilish ortib bordi. Bu davrda din shamon shukumronlikda, cherkov esa arxitekturaga iz talabini kuyaetgan bilsa sham lekin shashardagi hunarmand va savdogarlarning bilimiga, shayotining yangi qirralarini ochishga intilish orta bordi.

Evropa shasharlarida dastlabki fan markazlari universitetlarining tashkil topishi esa, bu intilish ravnaqiga zamin yarata bordi.

Dunyoga tanqidiy munosabatda bilish tendentsiyasi ortdi. Halq ongining ortib borishi esa jamiyat oldida tenglik, birodarlik masalalarining ijobiy hal etilishini talab qila boshladi.

Hayotiy mavzudagi asarlar yuzaga kela boshladi. Bu davrlarda tasivriy san'at va me'morchilikda sham jiddiy izgarishlar yuz berdi.

G'arbiy Evropa madaniyatidan Vizantiya san'ati an'annalari izil kesil chiqarib tashlandi. Davr rushini izida ifodalovchi realistik shakl va mazmunidagi asarlar, funktsional tomoni orta boshlagan me'morchilik binolari yuzaga kela boshladi.

Evropada feodalizm gullagan XII-XV asrlar me'morchiligi «GOTIKA» me'morchiligi deb yuritiladi.

«GOTIKA» iborasi sham shartli olingan Uning lug'oviy ma'nosi italyancha sizidan olingan bilib, «Gotlarniki» degan mazmunni bildiradi. (Gotlar german qabilalarining biri). Bu ibora uyg'onish davrida kiritilgan bilib, san'atda got qabilalari san'atning ta'siri kuchli bilganligini bildiradi.

Gotika uslubi XII asrning ikkinchi yarmida Frantsiyada paydo biladi va rivojlanadi. XIII-XIV asrlarda esa qarbiy Evropada etakchi me'morlik uslubiga aylandi va ayrim mamlakatlarda bu uslub XV asrgacha davom etdi.

Gotika uslubi XII asr irtalaridan boshlab XIII asrda eng gullagan davrini boshidan kechirdi. Bu usulb turli mamlakatlarda iziga hos kirinishga ega, lekin bu uning ichki tizilishi va umumiy tomonini inkor etmaydi. Me'morlik gotika usulbini belgilashda mushim irinni egallaydi. Gotika uslubida qurilgan binolari roman uslubida qurilgan binolarga nisbatan uluqvor, katta va serhasham. Ularda ishlatilgan me'morlik shakillari engil yuqoriga intiluvchan va serjilva.

Bu davr soborining funktsional mazmuni sham izgaradi. U shasharning ijtimoiy markaziga aylanadi. Bu erda taot-ibodatdan tashqari shashar majlislari itkazilar, munozaralar uyushtirilar shamda universitet lektsiyalari iqilar edi.

Endilikda sobor binosini qurishda faqat diniy qoyalarnigina emas, balki ijtimoiy shayot rushi, katta kollektiv qudrati sham tarqib etiladi. Gotika soborlarining ilgariga intiluvchi shaklida esa davr kishilarining ozodlikka va yorug'likka intilishlari iz aksini topdi.

Bunday taassurot berishda soborning minoralari mushim irinni egallaydi. U soborning yanada baland, engil bilib kirinishiga hizmat qiladi. SHu bilan birga, bu minoralarda funktsional ashamiyatiga ega bilgan, ya'niy ular shasharni kuzatib turish uchun shamda yong'in ichiruvchilar uchun sham miljallangan. Ba'zi minoralarning uch qismi huroz tasviri bilan tugallanganligi sham shu mazmunni-ziyrak bilib turish lozimligini bildirgan.

Me'morchilikda gotika usulubining yaratilishi davr zakovati, tehnika taraqqiyoti yutug'i asosida yuzaga keldi. Buning ashamiyati roman me'morchiligida qillanilgan arka va egri ravoqlarning yangicha talqin etilishi va eng mushimi, binonning mustashkam sinchlar (karkaslar) sistemasining nayzasimon ark, ichki ustun va

kontroforslar asosida echilishi edi.

Me’mor mustashkam sinchlar sistemasidan foydalanib, iloji boricha devor va ayniqsa, ravoqlardagi oqirlikni kamaytirishga harakat qiladi. SHu maqsadda ravoqlardan tushadigan oqirlik taksimiga e’tibor beradi. Asosiy nef bir qator tirt-burchaklarga ajratib, ularning shar biri bir-biri bilan kesishgan nayzasimion arkalar bilan yopildi. Bu ravoqlardan tushadigan va yon tomonga tortuvchi og’irlik kuchini kamaytirishga hizmat qiladi. Nervyurdan foydalanish esa ravoq og’irligini yanada kamayishini taminlaydi. Nervyurali ravoqlarni mustashkam qilib ishlangan ustun-larga irnatiladi.

Bunday konstruktsiyalarda devorlar iz funktsiyasini yiqotadi. Uning vazifasi sinchlar og’irligidagi bishliqni tildirish bilan chegaralanadi. Bunday ochiq qismlarni deraza darchalar bilan tildirish mumkinligi sham bu uslubning imkoniyatlarini kirsa-tadi.

Me’morchilikda sodir bilgan bu yangiliklar endilikda baland va keng shajmdagi binolarni sham qurish imkoniyatini yaratdi.

Devorlarning tayanch funktsiyasini bajarishdan kutilish esa keng miqyosda darcha, deraza, peshtoq, galereya, ayvonlardan foydalanib binoning ichki qismini nurga tildirish imkonini beradi. Kurilgan binolarning engil va nafis bilib kirinishini ta’minlaydi.

Gotika me’morchiligida nayzasimon arka mushim irinni egallaydi. Bu shakl egik deraza, ravoq va galereya, ayvon va peshayvonlarda qaytarilib, gotika me’morligida iziga hos qaytarilmas rush va engillik kiratadi. Arkalar tortib chiqib ketmoqchidek tuyuladi. Bu hususiyatni gotika me’morligida keng ishlatilgan vertikal tig’ri chiziklar(kontrast) yanada oshiradi.

M’morlik konstruktsiyasida sodir bilgan bu izgarishlar binoning ichki va tashqi tomoni kirinishida sham iz ifodasini topdi. Gotika inter’erlari keng, bahavo, yorug’. Transept va asosiy nef orasidagi keskin chegarasi namoyishi sham bu hu-susiyatini yanada orttiradi. Soborning old tomoni gavjum, keng maydonga qaratib quriladi.

Uning bezatilishiga esa alohida e’tibor beriladi. Haykaltaroshlik shamda me’morlikning dekorativ elimentlari bino old tomonining yanada serjilva va nafis bilib kirinishiga hizmat qiladi.

Gotika inter’erlari devorlarida yahlit tekis yuzalarning kamligi, monumental devoriy rangtasvirlarning rivojlanishiga sabab bildi. Uning irnini vitraj san’ati egal-ladi. Gotika binolarning katta-katta derazalarini vitraj kompozitsiyalari egalladi.

Bu davrda haykaltaroshlik shamon etakchi irinda bilib, insoniylik, oliyjanoblik, shamkorlik uluqlanib, iz ifodasini topa bordi.

Donatorlarga atab yodgorliklar irnatish, haykallar qiyish (masalan, Ekkegart va uning kayligi Uta Germaniya, XIII asr) odati paydo bilganligi sham san’atning tarqibotchilik roli ortib borayotganligini kirsatadi. XII-XV asrlarda gotika uslubini deyarli shamma mamlakatlar iz boshidan kechirdi. Lekin bu uslub mashalliy sharoit va davr talabidan kelib chiqib, iziga hos kirinishni kashf etdi.

FRANTSIYA. Gotika vatani shisoblangan Frantsiyada bu uslubda ishlangan asarlar nisbatining nafisligi bilan harakterlanadi.

Parijdagi Bibi Mariyam sobori (Notr Dam, de Pari, 1163 yili boshlanib ayrim qismlari 1314 yilda tugallangan) ilk gotikaga mansubdir. Besh nefli, kichiq trpnsepli bazilika tipidagi bu binoning old tomonida ikki minora mavjud. U soborning baland va «falakka intilaetgandek» bilib kirinishiga hizmat qiladi. Peshtoq, darcha, deraza va eshiklar tepasiga nayzasimon arkalar uning engil va dinamik kirinishini ta'minlaydi.

Reyemdagi sobor (XIII asrda boshlanib, XIV asrda tugallangan) gotikaning eng rivojlangan davriga mansub. Uning uzunligi 150 m, minoraning balandligi 80 m. Bu sobor iz vaqtida halq birligini tarannum etuvchi ramziy belgi sifatida qabul qilingan. Bu binoda gotika uslubi izining klassik kirinishgini namoyon qildi.

Am'endagi sobor gotikaga hos nisbatlar gizalligi, umumiy kirinishi yahlitligi buzula boshlaydi. Dekorativ bezaklarning mulligi esa binoning, konstruktiv aniqligiga salbiy ta'sir qilgan.

GERMANIYA. Mamlakatda gotika uslubi frantsuzlar ta'sirida rivojlandi. Lekin nemis gotikasida yahlitlik etishmaydi va unga hos bilgan dramatizm, roman me'morligi an'analari bilan qishilib ketadi.

Bundan tashqari, nemis gotikasida bir minorali soborlar sham keng uchraydi. Binolarning tashqi tomoni sodda kam bezatilgan.

Kel'ndagi sobor (1248-1880) Am'en soboriga ihshatib qurilgan.

ITALIYA. me'morchiligida gotika uslubi XIII asrning ohirida kirib kela boshladi. Lekin dastlabki paytlarda roman me'morligi printsiplariga ta'sir qilmadi. XIV asrda gotika uslubi printsiplari tiliq kirina boshladi.

ISPANIYA. Ispaniya gotikasi musulmon me'morligi printsiplaridan boyigan.

ANGLIYA. Angliya gotikasi og'ir, konstruktsiyada haddan ortiq detallar kipayib ketganligi va arxitektura bezagining milligi bilan harakterlanadi.

Savollar

1. Gotika uslubidagi binolar nimalari bilan boshqa davr me'morchiligadan keskin ajralib turadi?
2. Frantsiya gotika davri me'morligining necha davrlari mavjud? Ular izaro qanday farqlanadilar?
3. Frantsiyada qaysi soborlar gotika davrlari me'morligini harakterlab beradi?
4. Gotik dunyoviy inshoatlar tig'risida nima bilasiz?
5. Nemis gotikasining qanday iziga hos hususiyatlari bor?
6. Anliyada qanday soborlari gotika davrlari me'morligini aks etdiradi?
7. Italiyaning protorenessans arxitekturasi qanday sifatlari bilan ajralib turadi?

Hulosa

O'quv qo'llanma ikki bo'limdan iborat bo'lib, birichi qismida qadimgi dunyo me'morligi, juda ko'plab me'moriy inshoot turlarining vujudga kelishi, turar uylar, saroylar, ibodathonalar, piramidalar, qo'rg'onlar, bularning hammasi qadimgi Misrda vujudga kelganligi aytib o'tiladi. SHahar qo'rg'onlari, akropol', ibodathonalar, turar uylar va jamoat binolari qadimgi Gretsiyada vujudga kelganligi haqidagi ma'lumotlar keltirilgan.

Qadimgi dunyo me'morligi yirik inshoot turlarini vujudga keltirdiki, ular zaminida jamoat hamda davlat inshootlarining kompozitsiya asoslari vujudga keldi. Ahamiyatlisi shundaki, ularning nafaqat tehnik yoki badiiy jihatlarigina emas, balki ularning obrazlarini yaratishdir. Yirik ta'sirchan me'moriy inshootlarni qadimgi Misr me'morchiligi berdi.

Misrda birinchi marotaba me'moriy fazoni tashkil etishga asos solindi. Ular ulkan ibodathonalar ansambllarida o'z aksini topgan. Ularda birinchi marotaba shunday vazifalarga yo'l qo'yildiki, monumental me'moriy forma va murakkab me'moriy kompozitsiyalar vujudga keltirildi.

Qadimgi Gretsiyada orderlar sistemasi vujudga keltirildi, arxitektonika formalarining qonuniyatlari yaratildi. Turli hildagi bino bo'laklari miqyoslarining mutanosibligi, variantlari, har turdagi qurilish va badiiy me'moriy formalar yordamida har qanday vazifalarni hal qila olish mumkinligi imkoniyatlari ochildi.

Antik Gretsiyada jamoat binolari hamda ibodathonalarda orderli kalonadalar qo'llanilishi hisobiga ular ochiq harakterga ega edi. Qadimgi Grek shaharsozligi ellinizm davrida katta yutuqlarga erishdi.

Boshqa halqlar me'morchilik yutuqlariga, tajribasiga tayangan holda qadimgi Rim me'morligi buyuk badiiy yutuqlarga erishdi. Ta'sirchan kompozitsion forumlar, davlat inshootlari, ajoyib ko'priklar, akveduklar, hashamatli amfiteatrlar va termalar hamda ko'plab ajoyib kompozitsiyalar shahar tashqarisidagi turar uylar, villalar vujudga keldi.

Rim imperiyasi davri me'morchiligida butun jahonga hukmronlik g'oyalarini kompozitsion obrazlarda yoritishga harakat qilindi. U erda forumlar yopiq administrativ markazlarga, arxitektura orderlari esa faqatgina dekorativ ahamiyatga ega edi. Keyingi imperiya davri arxitektura va san'atida realistik harakterini yo'qotadi.

Antik Rim ajoyib qiziq injenerlik san'ati yutuqlarini berdi. Katta proletli ob'ektlarni (krest, arka, kupol) hamda me'moriy jamoat inshootlari vujudga keldi.

Qo'llanmaning ikkini bo'limida o'rta asrlar me'morligiga harakteristika beriladi. Me'morchilik obidalari, ularning turlari tahlil qilinadi. SHarq mamlakatlarida o'rta asrchilik qaysi davrlardan boshlanganligi me'morchilikdagi o'zgarishlar, qurilish materiallari, konstruktsiyalar haqida gap yuritiladi. Jumladan Arab mamlakatlari, Eron, Afg'oniston, Turkiya, Hindiston, Ozarbayjon halqlari me'morchiligi yutuqlari haqida ma'lumotlar beriladi.

¢arb mamlakatlari me'morligi, ularning tahlili Gotika, Roman davri g'arb mamlakatlariga, hususan Germaniya, Frantsiya, Angliya, Italiya kabi mamlakatlar me'morchiligiga ta'siri, ularning konstruktsiyalari qurilish materiallari, yangi inshootlari haqida gap yuritiladi.

Ushbu ma'lumotlarning barchasi san'at arxitektura, dizayn sohasida o'qiyotgan talabalarga kerakli o'quv qo'llanmasi bo'lishiga ishonchimiz komil. Ushbu qo'llanma kamchiliklardan holi emas, qo'llanma bilan tanishib o'z fikr-mulohazalaringizni yo'llashingizni so'raymiz.

Qisqacha me’moriy lug’at

1. Abidos - YUqori Misrdagi muqaddas shahar
2. Abissin - Efiopiyaning qadimgi nomi
3. Akropol’ - Suniy tashkil qilingan tepalik
4. Amon - Misrlikla hudosi, unga atab Karnakda ibodathona qurilgan.
5. Barel’ef - Past sayoz rel’ef. Haykal shaklidagi tasvirning tekis yuzadagi ko’rinishlaridan biri
6. Vizantiya - Eramizning IV asirda Rim davlatining parchalanishi natijasida vujudga kelgan SHarqiy Rim imperiyasi.
7. Galereya - Uzunligi enidan katta bo’lgan usti yopiq hona
8. Giksoslar - Qadimgi Misir davridagi osiyolik qabilalar
9. Gippostilzal - Ko’p ustunli hona
10. Gireh - Geometrik naqshlar nomi, takrorlanuvchi qismi taqsim deb ataladi.
11. Gotika - XII-XV asirlar me’morchiligi, Gotika me’morchiligi deb yuritiladi. Gotika iborasi ham shartli olingan bo’lib, Gotlarniki degan mazmunni bildiradi (Gotlar German qabilalarining biri).
12. Gumbaz - Hona ustini berkituvchi qubba tom.
13. Dandana - ¢ishtdan tish kabi qator terilgan koshin.
14. Dol’men - Tik o’rnatilgan ikki yoki to’rtta tosh ustun, usti yahlit tosh bilan berkitilgan
15. Eef - Ibodathona ichini ustunlar qatori bilan honalarga ajratish
16. Eefertiti - Fir’avn Amenofis IV Ahenatonning rafiqasi
17. Kannelyurlar - Ustunda tik chiziq bo’ylab o’yilgan ariqchalar
18. Kapitel - Ustuning yuqori qismi bezagimuqarnas
19. Karvon saroy - Tim va bozorlar bilan boglik ob’ekt.
20. Kromleh - Aylana bo’ylab tik o’rnatilgan toshdan qurilgan qurilma
21. Mo’miyolash - O’lgan kishi tanasini chirishdan saqlash maqsadida mahsus tayyorlangan qorishmaga bo’ktirish
22. Madrasa - ilm-ma’rifatga o’rgatuvchi oliygoh
23. Makbara - Qabr, ustiga qurilgan me’morial bino mavzoley.
24. Mastaba - Qabr ustiga ishlangan trapetsiya shaklidagi sag’ana
25. Megalitik - Grekcha «meg» - katta, «lit» - tosh so’zidan olingan
26. Menger - Tik o’rnatilgan katta tosh
27. Mehrob - Masjid ichidagi ravoqli sajdagoh.
28. Monstir - Rohib va rohibalar istiqomatgohi.
29. Mukarrnas - Ravoqli kosachalardan tashkil topgan murakkab hajmdagi bezak turi, karniz shaklidagi mukarnassga sharafa deyiladi
30. Nubiya - Sudanning qadimgi nomi
31. Papirus - Nil qirg’og’idagi botqoqlikda o’sadigan qiyoqli o’simlik
32. Peshtok - Binorlarning kirish qismidagi usti baland ko’tarilgan ravoqli qismi.
33. Pilon - Qadimgi Misirliklar ibodathonasiga kiroverishdagi ulkan darvoza. Peshtoq
34. Pilyastr - Devorning kapitel bazali ustunga o’hshash tekis to’g’ri to’rtburchak shaklidagi bo’rtgan joyi
35. Piramida - Ehrom. Qadimgi podsholik davrida shoh qabri

36. Roman uslubi - X-XII asirlarni o’z ichiga olgan taraqqiyot bosqichi – roman arxitekturasi deyiladi. «Roman» iborasi shartli bo’lib, lotincha «rimniki» degan so’zdan olingan
37. Sarkofag - Tosh, metall yoki yog’ochdan bezaklar bilan ishlangan ulug’vor tobut
38. Sulola - Bir oilaga mansub bo’lgan taniqli kishilar muntazamliligi
39. Sfinks - Tanasi sher, boshi odam qiyofasidagi ajib mahluq
40. Tim - Usti berk bozor binosi.
41. Honakok - Masjidning mehrobli honasi.
42. Ellinizm - Eramizdan avvalgi IV-I asirlarda O’rta er dengizi havzasida yunon-makedon davlatining hukumronlik davri

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI:

1. Всеобшая история архитектуры (ВИА) I том. Архитектура древнего мира под. ред. О. Х. Халпахчяна. М. 1970г.
2. ВИА, IIтом, книга 1 Архитектура древней Греции. под. ред. В. Д. Блаватского М. 1949г.
3. ВИА, II том, книга II Архитектура древнего Рима. под. ред. Д. Е. Аркина, М, 1949г.
4. ВИА, под. ред. Б. П. Михайлова, том 1 раздели 1-2 (Архитектура первобытно-общинного строя, Архитектура рабовладельческого троя) М, 1958 г.
5. Fir'avnlar mamlakati. H. A. Salahutdinov. 1992 y.
6. San'at tarihi. N. Abdullaev. 1988 y.
7. VIA, 12 tomah. IV tom.
8. VIA, 12 tomah. VIII tom.
9. Брунов Н. И. Очерки по истории архитектуры. Раздел Византийская архитектура. 1935 г.
10. Гуляницкий Н. Ф. История архитекутры. М. 1984г.

MUNDARIJA

KIRISH .... ОШИБКА! ЗАКЛАДКА НЕ ОПРЕДЕЛЕНА.

BIRINCHI BILIM. .... ОШИБКА! ЗАКЛАДКА НЕ ОПРЕДЕЛЕНА.

QADIMGI DUNYO DAVRI ARXITEKTURASI ОШИБКА! ЗАКЛАДКА НЕ ОПРЕДЕЛЕНА.

MAVZU 1. IBTIDOIY JAMOA TUZUMI ARXITEKTURASI. .. ОШИБКА! ЗАКЛАДКА НЕ ОПРЕДЕЛЕНА.

Mavzu 2. QADIMGI MISR ARXITEKTURASI... 10

QADIMGI PODSHOLIK DAVRI. 12

IRTA PODSHOLIK DAVRI. 15

YANGI PODSHOLIK DAVRI ARXITEKTURASI. 16

SINGGI PODSHOLIK DAVRI ME’MORCHILIGI. 17

MISR ELLINIZMI. ....

MAVZU 3. OSIYO QIT’ASIDAGI SHARQ DAVLATLARI ARXITEKTURASI. IKKI DARYO ORALIG’I VA MESOPOTAMIYA ARXITEKTURASI. 20

MAVZU 4. MIDIYA VA ERON AHMONIYLARI DAVRI ARXITEKTURASI 22

AHMONIYLAR DAVRI ME’MORLIGI 24

ERON ME’MORLIGI 25

MAVZU 5. EGEY DUNYO VA QADIMGI YUNON ME’MORCHILIGI.. 26

MAVZU 6. QADIMGI GRETSIYA ARXITEKTURASI. 27

GOMER DAVRI ME’MORCHILIGI. 28

ARHAIKA DAVRI ME’MORCHILIGI. 28

KLASSIKA DAVRI ARXITEKTURASI. 30

MAVZU 7. QADIMGI RIM ARXITEKTURASI. 32

RIM IMPERIYA ARXITEKTURASI 34

IKKINCHI BILIM. 36

IRTA ASRLAR DAVRI ARXITEKTURASI 36

MAVZU 1. IRTA ASRLAR DAVRI ARXITEKTURASI. 36

MAVZU 2. VIZANTIYA ARXITEKTURASI. 37

MAVZU 3. KAVKAZORTI HALQLARI ARXITEKTURASI. 38

MAVZU 4. SHARQIY SAHOLIBLAR SLOVYANLAR, QADIMGI RUS ARXITEKTURASI. **43**
MAVZU 5. OZARBAYJON ARXITEKTURASI. **45**
MAVZU 6. TURKIYA ARXITEKTURASI. **43**
MAVZU 7. HINDISTON ARXITEKTURASI. **48**
MAVZU 8. ARAB MAMLAKATLARI ARXITEKTURASI **39**
UMMAVIYLAR DAVRI: **41**
ABBOSIYLAR DAVRI: **41**
MAG'RIB ARXITEKTURASI. **41**
MAVZU 9. ERON ARXITEKTURASI. **46**
MAVZU 10. AFG'ONISTON ARXITEKTURASI. **51**
MAVZU 11. ROMAN DAVRI ARXITEKTURASI. **60**
FRANTSIYA **61**
GERMANIYA. **62**
ITALIYA. ....
MAVZU 12. GOTIKA DAVRI ARXITEKTURASI. **63**
FRANTSIYA ....
GERMANIYA. ....
ITALIYA. ....
ISPANIYA **66**
ANGLIYA. **66**
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RUYHATI: **71**